Г.Д.Сундуй

УЛУСЧУ УЖУРЛАР

1−6 класстың өөреникчилеринге кижизидилге программазы

Кызыл – 2021

Национал школа сайзырадыр институттуң өөредилге-методиктиг чөвүлели сүмелээн.

Эртем талазы-биле сүмелекчилер:

Г.Н.Волков – Россияның өөредилге академиязының академиги, педагогика эртемнериниң доктору, профессор,

С.К. Бондырева – Россияның өөредилге академиязының академиги, педагогика эртемнерини кандидады, психология эртемнериниң доктору С.К. Бондырева.

Программаның үнелекчилери:

Н.Ч. Дамба – педагогика эртемнериниң кандидады,

Д.Д. Мортуй-оол – улусчу ужурлар башкызы берген.

Тайылбыр бижик

Тыва төрел бөлүк улус (ада-ие, хан төрел кижилер) ажы-төлүнүң мөзү-бүдүжүн черниң географтыг туружунуң болгаш агаар-бойдустуң байдалынга, амыдыралдың кол ажыл-агыйының аайынга дүүштүр хевирлеп келген. Ооң-биле чергелештир кады болгаш кожа-хелбээ чурттап чоруур өске чоннарның культуразын база ооң тыва улустуң чаңчылдары-биле дөмей азы аңгы талаларын ажы-төлүнге көргүзүп, тайылбырлап, оларның-биле найыралдыг болурун сургап чораан. Ынчангаш бо программаларда тываларны кижи төрелгетен-биле тудуш, ооң бир онзагай культуралыг чону көргүзерин автор оралдашкан.

Программаларны 12 (60) чыл эргилделиг календарынга база чаш ажы-төлдүң мөзү-бүдүжүн сүзүктеп хевирлээр деп аал педагогиказының концепциязынга үндезилеп тургустунган. Ооң кол утказы – бирги назын эргилдезинге чедир уругларның мөзү-бүдүжүнүң шынарын оларның ада-иези база чоок төрелдери тургузар. Уругларны сүзүктеп кижизидери дээрге тыва улусчу педагогикада мөзү-бүдүш кижизидилгезиниң уран аргазы болуп турар болгаш улуг кижилерниң аңаа хамаарышкан дорт хүлээлгелерин айтып турар угланыышкын болур. Ону тодаргайлаарга мындыг:

- чоннуң бурунгу ужурларын ажы-төлге дамчыдар хүлээлге;
- ажы-төлдү бодунуң ынакшылы-биле база бодунуң үлегер-чижээнге кижизидер хүлээлге;
- ажы-төлдү сайзыралче чүткүлдүг кылдыр угаадыр хүлээлге;
- бичии кижиниң четпес талазын эдип-чазаар хүлээлге.

Хүлээлге бүрүзү тускай утка-шынарлыг улусчу билиглерден, амыдыралчы дуржулгадан, улусчу ужурлардан тургустунган. Уругларны сүзүктеп кижизидер чаңчылдың кол сорулгазы – бичии кижини бодунга болгаш өске кижилерге, аал-оранынга, эртем-билигге, дириг амытаннарга, кадыкшылга, бойдуска, культурага, күш-ажылга, ниитилелге эки хамаарылгалыг болурун хевирлээри.

Амгы үеде бичии уруглар чаңгыс хүннүң барык хөй үезин өөредилге болгаш немелде өөредилге черлеринге эрттирип турары-биле мөзү-бүдүш кижизидилгези өөредилгениң кол угланыышкыны болуп, БАШКЫ деп мергежилдиг кижилерниң база албан күүседир хүлээлгези болур.

1-6 класстарның программалары «Өг-бүле, төрээн чер, ада-чурт – мээң сүзүктерим (1 кл.), «Чараш чаңчыл – сүзүүвүс» (2 кл.), «Кижи болгаш бойдус» (3 кл.), «Өңнүктер» (4 кл.), «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» (5 кл), «Кижи – онзагай чаяалга» (6 класс**)** деп ниити темалардан тургустунган. Оларның иштики утка-шынары аңгы-аңгы тематиктиг бөлүктерге, темаларга, оларның дидактиктиг кезектеринге чардынган. Программа бүрүзүнүң сөөлүнде «Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери», «Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери», «Шээжилээр чогаалдар», «Хыналда айтырыглар**»,** «Ажыглаар литература» бердинген.

Үстүде айыттынган ниити темаларга дүүштүр башкының мурнунда дараазында кол сорулгалар салдынып турар:

1) ажы-төлдү өг-бүлезинге, төрелдеринге, чонунга, оларның амыдырал-чуртталгазынга, төрээн черинге, ада-чурттунга сүзүктүг хамаарылгалыг болурун хевирлээр (1 класс);
2) кижилер аразынга хамаарышкан улусчу-даа, ниити-даа ужурларны херек кырында сагыыр кылдыр уругларны чаңчыктырар (2 класс);
3) ажы-төлдү бойдустуң үнезин билир кылдыр чондан дөстелген ужурларга, аас чогаалынга даянып чедип алыр (3 класс);
4) ажы-төлге кижи төрелгетенниң ниити болгаш онзагай (бот-тускайлаң) талаларын көргүзүп, өске сөөк чоннарга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болурун хевирлээр (4 класс);
5) чоннуң экологтуг медерелин улустуң аас болгаш амгы чогаалдарынга, амгы үениң барымдааларынга даянып тургаш ажы-төлге дамчыдар (5 класс);

6) кижи – онзагай чаяалга деп улусчу үзел-бодалды ажы-төлге сиңниктирер болгаш кижи деп атка төлептиг болурунга дузалажыр (6 класс).

Ажы-төлдүң назы-харын барымдаалап база кичээлдерниң практиктиг утка-шынарын бедидер сорулга - биле программаларже видеофильмнерни (оларны бо программаларга база номнарның сөзүглелдеринге дүүштүр кылган), хөгжүм база биче аас чогаал, айтырыг-харыы, бот-хыналда кичээлдерин киирген. Башкы кижи программаларны тус черниң онзагай байдалын көргүскен материалдар-биле делгемчидип ап болур. Тематиктиг планнар капсырылгада бердинген. Программаларның үезин неделяда 1 шакка чижеглеп хуваараан.

Бо программаларның мөзү-бүдүш хевирлээринге дээштии Кызыл кожууннуң Шамбалыг ортумак школазынга үр хуусаалыг шенелде үезинде бадыткаттынган. Ынчашгаш автор ук школаның коллективинге (директору Г.К. Ондар), өөреникчилеринге база оларның чоок төрелдеринге, кожууннуң өөредилге килдизинге (эргелекчизи Т.Б. Куулар) четтиргенин илередип тур. Программаның бир дугаар шенелделиг үндүрүлгези 1995 чылда үнген.

Капсырылга 1.

Тематиктиг план (1 класс)

Ниити темазы: Өг-бүле, төрээн чер, ада-чурт – мээң сүзүктерим

Темалары	Шагы
Бистиң өг-бүлевис. Тема 1. Кады төрээн кижилер.	1
Тема 2. «Ада төрели алдын, ие төрели мөңгүн».	1
Тема 3. Кырган-авазы биле кырган-ачазын хүндүлээри.	1
Тема 4. Чоок төрел улус.	1
Өг (бажың) – кижилер чурттаар чер. Тема 5. Малчыннар өглери.	1
Тема 6. Өг, ооң сүзүктүг ужурлары.	1
Тема 7. Өгнүң эт-севин салыр ужурлар.	1
Тема 8. Өг-херекселдеринге хамаарышкан ужурлар.	1
Тема 9. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Тема 10. Бистиң бажыңывыс.	1
Тема 11. Эжик чанында идиктер.	1
Аал дугайында. Тема 12. Аал коданы	1
Тема 13. Аал ужурлары.	1
Мал– тываларның амыдыралының дөзү. Тема 14. Чурттуң кол ажыл-агыйы.	1
Тема 15. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Тема 16. Инек дугайында.	1
Тема 17. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Тема 18. Сарлык дугайында.	1
Тема 19. Иви мал – тайга черниң мыйыстыг малы.	1

Тема 20. Аът.	1
Тема 21. Теве дугайында.	1
Тема 22. Хой малым.	1
Тема 23. Хойнуӊ назы-хары, аттары.	1
Тема 24. Өшкү малым.	1
Төрээн чер, күрүне (ада-чурт). Тема 25. Кижиниӊ төрээн чери.	1
Тема 26. Тывалар – делегейниӊ бир тускай чону.	1
Тема 27. Россия – бистиӊ күрүневис, ооӊ сүлде демдээ.	1
Тема 28. Тыва Республика, ооӊ сүлдези.	1
Кожа чоннар. Тема 29. Алтай Республика, ооӊ сүлдези.	1
Тема 30. Красноярск край, ооӊ сүлдези.	1
Тема 31. Хакас Республика, ооӊ сүлдези.	1
Тема 32. Моол күрүне, ооӊ сүлдези.	1
Тема 33. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Түӊнел кичээл. Тема 34. Күштүг чурт.	2
Шуптузу	35

Капсырылга 2.

Тематиктиг план (2 класс)

Ниити темазы: Чараш чаӊчыл – сүзүүвүс

Темалары	Шагы
Этикет Тема 1. Этикет.	1
Тема 2. Өг-бүлеге эптиг -эвилеӊ болуру.	1
Тема 3. Назын хүндүзү.	1

Тема 4. Ээлдек чугаа ужурлары.	1
Рольдарга чарлып алгаш ойнаңар. Тема 5. Таныжары.	1
Тема 6. Таныштырары.	1
Тема 7. Янзы-бүрү чугаа ужурлары.	1
Кижиниң экизи бүдүжүнде. Тема 8. Эр кижи.	1
Тема 9. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Тема 10. Кыс кижи.	1
Тема 11. Айтырыг-харыы кичээли.	1
Тема 12. Бичии кижиниң өске аалче (бажыңче) баарда сагыыр ужурлары.	1
Тема 13. Өгге (аалга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары.	1
Тема 14. Бажыңга (квартирага).	1
Сүме-көргүзүглүг кичээлдер. Тема 15. Шырай ужуру.	1
Тема 16. Кылаш ужурлары.	1
Тема 17. Шимчениг дугайында.	1
Кадык-камгалал ужурлары Тема 18. Бот арыг – силигге хамаарышкан ниити ужурлар.	1
Тема 19. Өске кижиниң херекселинге дегбезиниң ужурлары.	1
Тема 20. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Улустуң аас чогаалы. Тема 21. Дүрген - чугаа кичээли.	1
Тема 22. Узун-тыныш кичээли.	1

Тема 23. Чечен чугаалар кичээли.	1
Тема 24. Тоол кичээли.	1
Тема 25. Тывызыктажыыл.	1
Тема 26. Үлегер домактар кичээли.	1
Тема 27. Үлегер домактар кичээли (уланчызы).	1
Мал сөөгүнге сүзүктүг хамаарылга. Тема 28. Малга тыва кижиниң хумагалыг хамаарылгазы.	1
Тема 29. Кажыктар.	1
Тема 30. Кажыктар (уланчызы).	1
Түңнел кичээл. Чаңчыл чараштa – чоргаар, кижи экиде –дыш. Тема 31. Төлептиг ужурлар – ак оруувус (түңнел кичээл).	2
Шуптузу	32

Капсырылга 3.

Тематиктиг план (3 класс)

Ниити темазы: Кижи болгаш бойдус

Темалары	Шагы
Кижи болгаш бойдус. Тема 1. Бойдуска тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы.	1
Тема 2. Чер ужурлары.	1
Тема 3. Тоол кичээли.	1
Тема 4. Аржаан ужурлары.	1
Тема 5. Таңды-Уула (аянныг номчулга кичээли).	1
Тема 6. Төрээн суурум онзагай черлери (Кызыл-Мажалык дугайында).	1
Тема 7. Хөгжүм кичээли.	1
Тема 8. Ак-Довурак – онзагай хоорай.	1

Тема 9. Тывада бойдус курлавыры.	1
Тема 10. Бойдус халаптары.	1
Тыва кижиниӊ үнүш-өзүмелге хамаарылгазы. Тема 11. «Онза ырлыг ураанхайлар» (тоолчургу чугаа).	1
Тема 12. Ыяш кезериниӊ ужурлары.	1
Тема 13. Ыдык ыяштар.	1
Тема 14. Тываныӊ чем үнүштери.	1
Куштар. Тема 15. Куштар дугайында.	1
Тема 16. Медээчи куштар.	1
Тема 17. Ыдыктыг куштар.	1
Тема 18. Дуруяалар – эжеш куштар.	1
Таӊды кежии. Тема 19. Тываныӊ аӊнары.	1
Тема 20. Аӊчы кижиниӊ сагыыр ужурлары.	2
Тема 21. Номчулга кичээли.	2
Чыл, ай, хонук саналгазы. Тема 22. Чыл календары.	1
Тема 23. Айлар санаашкыны.	2
Тема 24. Хонук санаашкыны.	1
Ак-көк хемниӊ кижилери. Тема 25. Суг – амыдыралдыӊ судалы.	1
Тема 26. Тоолчургу чугаалар кичээли.	2
Тема 27. Хөгжүмнүг кичээл.	1
Тема 28. Бойдустуӊ амгы байдалы (түӊнел кичээл).	2
Шуптузу	34

Капсырылга 4.

Тематиктиг план (4 класс).

Ниити темазы: Өңнүктер.

Темалары	Шагы
Хөй культуралар – кижи төрелгеттенниң онзагайы Тема 1. Культура.	1
Тема 2. Делегейниң чоннары.	1
Тема 3. Кожа чоннар.	1
Тема 4. Тоол кичээли.	1
Тема 5. Бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс.	1
Тема 6. Тываның орус чоннуң уругларга хамаарышкан аас чогаалы.	1
Тема 7. Тоол кичээли.	2
Байырлалдар. Тема 8. Байырлал – культураның бир кезээ.	1
Тема 9. Тыва Республиканың хоойлужуткан байырлалдары.	1
Тема 10. Кызаа болгаш хуу байырлалдар.	1
Шажын-чүдүлге байырлалдары. Тема 11. Дагылга – үндезин чүдүлге байырлалы.	1
Тема 12. Делегей чергелиг шажынчы байырлалдар.	2
Тема 13. Православ чүдүлгелиг чоннарның байырлалдары.	1
Улусчу байырлалдар. Тема 14. Цагаан сар (Моол улустуң чаа чыл байырлалы.).	1
Тема 15. Шагаа (Тыва улустуң чаа чыл байырлалы).	1
Тема 16. Хакас чоннуң байырлалдары.	1
Тема 17. Сурхури (Чуваш улустуң чаа чыл байырлалы).	1

Тема 18. Ртвели (Грузин улустуң виноград байырлалы).	1
Тема 19. Хөвең байырлалы (Узбек улустуң байырлалы).	1
Тема 20. Манас (Кыргыс чоннуң тоол байырлалы).	1
Тема 21. Олонхо (Якут-саха чоннуң байырлалы).	1
Тема 22. Навруз (Ортаакы Азия чоннарының чаа чыл байырлалы).	1
Тема 23. Тюльпаннар байырлалы (Ортаакы Азия чоннарының байырлалы).	1
Тема 24. Маланка (Молдован улустуң байырлалы).	1
Тема 25. Татьянаның хүнү (студентилер байырлалы).	1
Тема 26. Хүн уткулгазы (Соңгу чүк улузунуң байырлалы).	1
Тема 27. Иван Купаланың байырлалы (Европа чоннарының байырлалы).	1
Тыва кижилер делегейниң сүзүк культуразында. Тема 28. Тыва интеллигенцияның делегейниң сүзүк культуразында киирип турар үлүг-хуузу.	2
Тема 29. Тыва интеллигенцияның делегейниң сүзүк культуразында киирип турар үлүг-хуузу (уланчызы).	2
Шупту	33

Капсырылга 5

Тематиктиг план (5класс).

Ниити темазы: Бойдус болгаш улусчу ужурлар.

Темалары	Шагы
Амылыг бойдус. Тема 1. Бойдус-биле кижиниң холбаазы.	1
Тема 2. Овааны алгаары.	1
Тема 3. С.Сүрүң-оол. Шактар оглу, Чаңгыс тыва..! (Тывалаар кускун деп романдан үзүндү).	1
Тема 4. Тыва улустуң оран дугайында билиишкини.	1
Тема 5. Монгуш Э. Кедергей-ле байлак оран (чогаалдан үзүндү).	1
Ораннар дугайында. Тема 6. Үш оран дугайында.	1
Тема 7. Дээр дугайында.	1
Тема 8. Ай болгаш хүн дугайында.	1
Тема 9. Хүн дугайында.	1
Тема 10. Хүн дуртунуң календары.	1
Тема 11. Чайгы хүн дуртунуң ажыл-агыйы календары.	1
Сылдыстар дугайында. Тема 12. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар.	1
Тема 13. Надя Рушева – тыва авалыг планета.	1
Тема 14. Чеди-Хаан сылдыс.	1
Чер дугайында. Тема 15. Черниң бодарааны.	1
Тема 16. Делегей ыяжы.	1
Тема 17. Тыва улустуң сүзүктүг ыяштары.	1

Тема 18. Онзагай чадаң үнүштер.	1
Даштар – төөгүнүң херечилери. Тема 19. Төрээн черим даштары.	1
Тема 20. Төөгү-тураскаал даштары.	1
Тема 21. Чурт-девискээр даштары	1
Тема 22. Ойнаар даштар.	1
Тема 23. Кааcталга даштары.	1
Тема 24. Чонар даш.	1
Тема 25. Хуваанак – төлге дажы.	1
Арт-сын болгаш таңды дугайында. Тема 26. Арт – черниң бедии.	1
Тема 27. Ыдыктыг тос таңды.	1
Суг- бойдустуң онзагай чаяалгазы. Тема 28. Суг – бүгүдениң үндезини.	1
Тема 29. Аржаан.	1
Тема 30. К.Кудажы Сугга йөрээл.	1
Тема 31. От дугайында тоолчургу чугаалар.	1
Тема 32. От чаячы (тожу тываларының чаңчылдары).	1
Тема 33. К. Кудажы Отка йөрээл.	1
Тема 34.Бойдус – мээң чуртталгамда (түңнел кичээл).	2
Шуптузу	35

Капсырылга 6

Тематиктиг план (6 класс)

Ниити темазы: «Кижи – онзагай чаяалга

Темазы	Шагы
Мен кижи мен. Тема 1. Кижи чаяалгазы.	1
Тема 2. Кижи угааны.	1
Тема 3. Угаан хавы.	1
Тема 4. Назын эргилдези.	1
Кижиниң сагыжы. Тема 5. Сагыш культуразы.	1
Тема 6. Ак болгаш кара сагыш дугайында улусчу билиишкиннер.	1
Тема 7. Номчулга кичээли.	1
Тема 8. Канчаар сен?	1
Тема 9. Сагыш эргилдези.	1
Тема 10. Сагыш маңы.	1
Тема 11. Сагыш аптаразы.	1
Тема 12. Күш-ажыл болгаш сагыш.	1
Тема 13. Номчулга кичээли.	1
Тема 14. «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле» (бот-хыналда кичээли).	1
Кижиниң иштики делегейи. Тема 15. Кижиниң октаргайы.	1
Тема 16. Кижиниң хаяазы.	1
Тема 17. Номчулга кичээли.	1

Тема 18. Кижиниң хей-аъды.	1
Тема 19. Кижиниң хей - сүлдези.	1
Тема 20. Номчулга кичээли.	1
Тема 21. Кижиниң сузу.	1
Тема 22. Бот- ажыл кичээли.	1
Тема 23. Куът дугайында улусчу үзел-бодалдар.	1
Кадыкшыл – кижиниң байлаа. Тема 24. Мага-бот дадыктырарының улусчу аргалары.	1
Тема 25. Банялаары.	1
Тема 26. Улуг уйгу уржуктары.	1
Тема 27. Ниити ужурлар (этикет).	1
Тема 28. Кижиниң шимчениглери болгаш үнү.	1
Национал бот-медерел (түңнел кичээлдер). Тема 29. Мен тыва мен (Ч.Доржунуу-биле).	1
Тема 30. Төрел-аймак харылзаалар (С. Шойгунуу-биле).	1
Тема 31. Хөгжүм кичээли. Ыры «Чырык күзел» (сөзү Е.Танованыы, аялгазы А.Тановтуу). Тыва Республиканың сүзүктүг ырызы (сөзү Баянцагаан оглу Өвекей, Оңбаяр оглу Каң-төмөр).	1
Шуптузу	31

ПРОГРАММА

1 КЛАСС

Ниити тема: Өг– бүле, төрээн чер, ада-чурт – мээң сүзүктерим

Бистиң өг-бүлевис

Тема 1. Кады төрээн кижилер. Өг-бүле дугайында билиишкин, ооң сүзүктүг утказы. Чаңгыс өг-бүлениң улузу. Акышкы-дуңмашкы улустарның аразында адажыр ужурлары. Найырал, найыралдыг өг-бүле, хостуг үе, эп-чөп дугайында билиишкиннер. Ада-ие улустуң күзели. Найырал–үнелиг чүүл. Эптиг, найыралдыг өг-бүле – эки амыдыралдың дөзү. Чаңгыс өг-бүлениң кижилериниң аас-кежии – сагыш човаачалында, эптиг найыралында. *«Кады төрээн кижилер»* (фильм көрүлдези). *Ыры «Авам» (сөзү Саая Бюрбээнии, аялгазы Альберт Тановтуу. Клип).*

Тема 2. «Ада төрели алдын, ие төрели мөңгүн». Үлегер домактың кол сүзүктүг утказы. «Алдын», «мөңгүн» деп үнелиг эдилелдерниң шынары. Ачазын азы авазын, төрелдерин хүндүлеп адаары. Ыры «Угбамга» (сөзү болгаш аялгазы Саая Бюрбении. Клип). *«Ада төрели алдын, ие төрели мөңгүн» (фильм көрүлдези).*

Тема 3. Кырган-авазы биле кырган-ачазын хүндүлээри. Бичии кижиниң кырган-ачазынга база кырган - авазынга хамаарыштыр сагыыр сүзүктүг ужурлары. Оларның сүме чугааларын кичээнгейге алыры. Хүн-бүрүде кырган-ачазын база кырган авазын өөртүп дузалажыр чүүлдери. Сандай, олбук салып олуртуру. Аяакка шайны кудуп, хөнекти мурнунга салып бээри. Сандайдан, олбуктан турарынга дузалажыры. Бажыңдан (өгден) үнер-кирерингe дузалажыры. *«Кырган-авазы биле кырган-ачазын хүндүлээри» (фильм көрүлдези).*

Тема 4. Чоок төрел улус. Төрел улус деп билиишкин. Кижиниң чоок төрел улузу. Ачазының кады төрээн акылары, угбалары, дуңмалары. Авазының кады төрээн акылары, угбалары, дуңмалары. Оларга хүндүткелдиг хамаарылга. «Сиген көкте Борам семис...» (кожамык). Кожамыктың сүзүктүг утказы: күзел, найырал, өөрүшкү, чоргаарал дээш о.ө. *«Чоок төрел улус» (фильм көрүлдези).*

Өг (бажың)– кижилер чурттаар чер.

Тема 5. Малчыннар өглери. *«Өг дугайында тоол» (фильм көрүлдези).* Тоолдуң сүзүктүг утказы: сонуургаачал чорук, бодамчалыг чорук, ажылгыр чорук. Өг – мал ажылдыг кижилер чурттаар чер. Моол, хакас, алтай, казах дээш о.ө. чоннарның өглери: дөмей болгаш аңгы чүүлдери. Кидис өг. Өг тигер деп билиишкин. Өг бузар деп билиишкин. Чылдың дөрт эргилдези (кыш, час, чай, күс). Көъш деп билиишкин. Ооң амыдыралчы ужур-утказы *"Өг-чурттаар чер. Малчыннар өглери» (фильм көрүлдези).*

Тема 6. Өг, ооң сүзүктүг ужурлары. Өг - тыва чоннуң бир сүзүү. Өгнүң төгерик хевири, ооң сүзүктүг утказы. Дириг амытаннар аттары-биле адаан улусчу календарь (чөөн чүк улузунуң үе календары). Өг иштиниң календары. Өгде дириг амытаннарның чыдыны. Күскениң чыдыны. Инектиң чыдыны. Парның чыдыны. Тоолайның чыдыны. Улунуң чыдыны. Чыланның чыдыны. Аъттың чыдыны. Хойнуң чыдыны. Сарбашкынның чыдыны. Дагааның чыдыны. Ыъттың чыдыны. Хаванның чыдыны. Өгнүң эр талазы, ооң херекселдери. Өгнүң кыс талазы, ооң херекселдери. Дөр – сүзүктүг тала. Дөр ужурлары. Хүн дуртун өг иштинге илередири. «Хүн үнген» үе. «Биче дүъш» үези. «Улуг дүъш» үези дээш о.ө. *«Өг ужурлары» (фильм көрүлдези).*

Тема 7. Өгнүң эт-севин салыр ужурлар. Эт-септи улусчу календарь езугаар салыр ужурлар. Дөр – өгнүң хүндүткелдиг талазы. Аптара - дөр талазының эдилели. Аптараның сүзүктүг утказы. Ширээ. Кыс таланың эт-

севи: ава оруну, уруг кавайы, хойтпак доскаары, үлгүүр. Эр таланың эт-севи: чүък (чыышкын), аргамчы, кижен, дужак, чулар, эзер, челе. Ожук, ооң турар чери. Ширтектер. Салгал дамчаан херекселдер, оларны сүзүктеп эдилээри. *«Өгнүң эт-севи» (фильм көрүлдези).*

Тема 8. Өг херекселдеринге хамаарышкан ужурлар. Эжикке хамаарышкан ужур. Эргинге хамаарыщкан ужур. Савага хамаарышкан ужурлар. Бижекке хамаарышкан ужурлар.Орунга хамаарышкан ужурлар. **«***Өг-херекселдериниң ужурлары» (фильм көрүлдези).*

Тема 9. Хөгжүмнүг кичээл. *Ыры «Тыва өглер» (сөзү Александр Даржайныы, аялгазы Каадыр-оол Бегзинии. Клип).* Ырының сүзүктүг утказы: өгге ыдыктыг хамаарылга, чараш бойдус, күш-ажыл, чашкы үе, кижиниң чырык сеткили. *«Тыва өглер» (фильм көрүлдези).*

Тема 10. Бистиң бажыңывыс. Чаглактаныр (чурттаар) чер дугайында билиишкин. Уя. Үңгүр. Коңгул. Ары өө. Ижээн. Кажаа. Бажың – кижиниң кол эдилели, хүннүң чуртаар чери. Бажың, ооң хевирлери, тургузуу. Арыг-силиг бажыңның сагышка дээштии. Бажың ажылы – кижи бүрүзүнүң дорт хүлээлгези. *Ыры «Бичии Лена» (сөзү Леонид Чадамбаныы, аялгазы Мерген-оол Нурзаттыы).* Эрес, шоваа, дуза, арыг-силиг, чурумнуг, чечен, деп сөстериниң сүзүктүг утка-шынары. *«Бистиң бажыңывыс», «Бажың- кижилерниң кол эдилели» (фильмнер көрүлдези).*

Тема 11. Эжик чанында идиктер. Чурум дугайында билиишкин. Арыг идиктерниң ээлери.Чурум чок салган идиктерниң халалыы.

Аал дугайында.

Тема 12. Аал коданы. Аал, аал коданы, өдек деп билиишкиннер. Чаңгыс аалдың кижилери, оларның демнежилгези. Кожа аалдар, оларның дем-билези. Аал хаяазы деп билиишкин. Аал коданынга сүзүктүг хамаарылга. Сайзанак – бичии уруглар оюну. Сайзанак ужурлары. *Ыры*

«Ойнаал, эжим» (сөзү Сайлыкмаа Комбунуу, аялгазы Б. Сайынныы. Клип). *«Аал коданы» (фильм көрүлдези).*

Тема 13. Аал ужурлары. Аалчы кижиниң коданче кирериниң ужурлары. Аалчыны уткуурунуң ужурлары. Аал коданынга амыр-менди солчур ужурлар. Арыг-силиг ужурлары. Бойдус ужурлары. Аал коданының девискээрин билири: черниң ады, оът аттары, ыяштар аттары, кат аттары, суг ады, чечек аттары дээш оон-даа ө. *«Аал ужурлары» (фильм көрүлдези).*

Мал – тываларның амыдыралының дөзү.

Тема 14. Чурттуң кол ажыл-агыйы. Кол ажыл-агый дугайында билиишкин. Бразилияның кофези. Баварияның викториязы.Кубаның чигири. Африканың бананы. Грузияның шайы. Чурттар аразында садыг-саарылга хамаарылгалары. Мал– Тываның кол ажыл-агыйы. Тываның чериниң, бойдузунуң онзагайлары. Аал малының хевирлери. Малга хумагалыг болуру. Мал дугайында тывызыктар. *Ыры «Арбай хоор» (сөзү О. Бавууажаптыы, аялгазы О Кара-Каттыы).* «Арбай-хоор» деп оюннуң күш-ажылчы сүзүктүг утказы. *«Чурттуң кол ажыл-агыйы», «Мал – тываларның амыдыралының дөзү» (фильмнер көрүлдези).*

Тема 15. Хөгжүмнүг кичээл. Дузааргак деп билиишкин. Тогду хой тударынга, ону саарынга дузалажыры. Өшкүлер ай дээринге, ону саарынга дузалажыры. Мал ажылынга дуза кадары – эки кижиниң шынары. *Ыры «Дузааргакпай», (сөзү Николай Ооржактыы, аялгазы Владимир Серенни. Клип).*

Тема 16. Инек дугайында. Инек – мыйыстыг бода мал**.** Инек сүдүнде кижиниң кадыынга дузалыг витаминнер. Инектиң чүве эскерер шынарлары. Ак чем. Инекти назы-харын барымдаалап адаары. Бызаа. Молдурга. Хунан шары. Хунажын. Сүттүң сүзүктүг ужурлары. Сүттүг шай дугайында билиишкин. Шайның күш киирер шынарлары. *Ыры «Шайывыс*

(сөзү Чооду Кара-Күскении, аялгазы Альберт Тановтуу. Клип). «Инек дугайында», «Инектиң эскериглери» (фильмнер көрүлдези).

Тема 17. Хөгжүмнүг кичээл. *Ыры «Шилги бызаам», (сөзү Олег Сувакпиттии, Саая Бюрбээнии. Клип).* Бызааның дүрзү-хевири, чиир чеми. Бызааның чаптанчыг чаңы. аажы-чаңы. Бичии кижиниң бызаа өстүреринге дузазы.

Тема 18. Сарлык дугайында. Сарлык – даг болгаш тайга черниң малы. Ооң даштыкы хевири. Сарлыктың дүгү. Кызыл дептер дугайында билиишкин. Сарлыктың кызыл дептерже кирген ужуру. Сарлыктың амыдыралга ажык-дузазы. Эр-кыс сарлыктарның аттары. *Ыры «Сарлык оглу» (сөзү болгаш аялгазы Саая Бюрбээнии. Клип).* Сарлык оглунуң кашпагай, соокка торулбас шынарлары. *«Сарлык дугайында» (фильм көрүлдези).*

Тема 19. Иви – тайга черниң малы. Тожу кожууннуң ивижилери. Иви турлаглары. Ивиниң чиир оъду. Ивиниң ээзинге ак сагыштыы - биле бердинери, сугжузу. Иви чүъгү. Ивиниң амыдыралга ажык-дузазы. Ыры «Чекпелиг». Ивиниң назы-харының, адының хуваалдазы. *«Иви мал», «Иви ыызы» (фильмнер көрүлдези). Ыры «Иви малым» (сөзү А. Нурзаттыы, аялгазы Сергей Бадрааныы. Клип).*

Тема 20. Аът. Аъттың амыдыралга ажыктыг талалары. Маадырлыг тоолдарда аъттың овур- хевири, дериг-херекселиниң онзагайы. Аътты харын барымдаалап адаары. Ыры «Кулунчугаш» (сөзү А Допчааныы, аялгазы Д.Шактарныы). Хоор кулун, ооң дүрзү-хевири, чүгүрүк болур барымдаазы. *«Чылгычы Мышкыргы» (фильм көрүлдези).* Чедер ховузу. Черликсээн чылгы. Эрес Мышкыргының сүзүктүг ачызы. «*Аът» (фильм көрүлдези).*

Тема 21. Теве дугайында. Тевелиг даштыкы чурттар, оларның чериниң байдалы. Тываның тевелиг черлери. Тевениң дүрзү-хевири. Теве

мөгеннери. Тевениң ижер-чиир чеми. Бодаган. Адан. Эңгин. Тевениң аажы-чаңы. Бодаганның чаптанчыг чаңы: сүт амдананыры, теңдиңнедир челгилээри, таптыгзынып дайнаныры. Бичии ээзиниң бодаганны чедип кылаштаары. *Ыры «Бодаган» (Сөзү Мариам Рамазанованыы, аялгазы Сергей Бадрааныы. Клип.). «Теве дугайында» (фильм көрүлдези).*

Тема 22. Хой малым. Хой - тываларның хүндүлээр бир шээр малы. Агы, каңгы, кадар сиген – хой чиир изиг оъттар. Хой сүдүнден кылыр чемнер. Хой дүгүнден кылыр хептер, оларның шынары. Хой эъди. Изиг хан. Чаа эскен эътти үлээриниң ужурлары. Хүндүлүг эъттер. Бичии уругларга үлээр эъттер. Чарын эъдин чиир ужуру. Ыры «Кадарар мен» (сөзү О. Делгер-оолдуу, аялгазы Каадыр-оол Бегзинии).

Тема 23. Хойнуң назы хары, аттары. Чаш хураган. Дөтпе хураган. Дөтпе ирт (дөтпе кошкар, дөтпе хой). Ыры «Хураганым» (Сөзү О. Делгер-оолдуу, аялгазы В. Самыяныы). Авазының аа сүдү. Тодуг хураганның чаптанчыг чаңы. Хураган дешкизи. *«Хой малым» деп фильмниң көрүлдези.*

Тема 24. Өшкү малым. Өшкү – шээр мал. Өшкү малдың дүрзүзү, аажы-чаңы. Өшкү сүдү – эм. Өшкү ханының шынары. Өшкү дүгүнүң ажыглалы. Эйлиг-Хемниң ангор өшкүлери (Улуг-Хем кожуун). Өшкү - агаар айтыкчызы. Өшкүнүң хар-назыны, аттары. Чаш анай (анай). Хунан серге (хуна). Хунан анай. Алды диштиг серге (чедишкен хуна). Чедишкен алды диштиг серге өшкү. Ыры «Ме-ке-ке» (сөзү болгаш аялгазы Каадыр-оол Бегзинии). Тереӊ оймак черде анайлар. Анай дешкизи. *«Өшку» (фильм көрүлдези).*

Төрээн чер, күрүне (ада-чурт).

Тема 25. Кижиниң төрээн чери. Төрээн чер дугайында билиишкин. Мээӊ суурум – Шамбалыг. Суурнуң чурумалдыг хүрээлели. Чоннуң амыдыралы. Шамбалыглыгның ады. Шамбалыг – ийи улустарның ораны. Шамбалыгның өөреникчилери болгаш оларның башкылары, ада-иези –

сүзүк эдилекчилери. *«Мээң суурум-Шамбалыг» (фильм көрүлдези). Ыры «Шамбалыгга аалдап келем» (сөзү Дамчай-оол Ондарныы, аялгазы Владимир Серенни. Клип.).*

Тема 26. Тывалар – делегейниң бир тускай чону. Чер бөмбүрзээ, диптер база чоннар дугайында кыска допчулал. Азия дип – тываларның база өске-даа сарыг кештиг чоннарның чурттап турар чериниң девискээри. Тыва – Азия диптиң географтыг төвү. Тыва – бистиң төрээн чуртувус. Тывалар – омак-сөөгүвүс ады. Тываларның төрел аймактары. Кожууннар аттары, оларның төптери. К. Сагды «Тывалар» (шүлүк). *Улустуң ырызы «Тооруктуг долгай таңдым» (клип).*

Тема 27. Россия – бистиң күрүневис, ооң сүлде демдээ. Күрүне (ада-чурт), хамааты, сүлде демдек дугайында билиишкиннерниң кыска допчулалы. Россия – бистиң күрүневис. Россияның хөй омак сөөктүг хамаатылары. Россияның сүлдези. Ийи баштыг эзир, ооң ужур - утказы. Эзир аспаанда шөйбек демир, ооң ужур-утказы. Согун туткан аъттыг кижи, ооң сүзүктүг утказы. Тываның кожа черлери: Алтай Республика, Хакас Республика, Красноярск край. Моол күрүне – чоок кожавыс. *«Россияның сүлдези» (Чурук-биле ажыл).*

Тема 28. Тыва Республика, ооң сүлдези. Тываның сүлдези – аъттыг арат, ооң ужур-утказы. Херелдиг хүн, ооң утказы. Тыва деп сөстү ак кадакта бижээн ужуру.Тываның тугу. Ооң хевири, өңнериниң ужур-утказы. Ыры «Мен тыва мен» – Тываның сүзүктүг ырызы. Оваа, ооң сүзүктүг утказы. Ак өргүүрү, ооң сүзүктүг утказы. Өлчей тарыыр иш, ооң утказы. Өөрүнчүг хөөмей. Аймак чоннар найыралы. Демниг чурт, ооң сүзүктүг утказы. *«Тыва Республика, ооң ыдык демдектери» (фильм көрүлдези).*

Кожа чоннар

Тема 29. Алтай Республика, ооң сүлдези. Алтайлар – кожа төрел (түрк дылдыг) чон. Алтай биле Тываның аразында чоок черлер (Мөңгүн-Тайга кожууну, Кош-Агач району). Алтай чоннуң сүлдези - Кан-Кереде куш,

тайбыңның болгаш аас-кежиктиң камгалакчызы. Үш-Сүмер даг, ооң ужур-утказы. Үш буттуг ожук, ооң утказы. «Алтай Республиканың сүлдези» (*Чурук-биле ажыл).*

Тема 30. Красноярск край, ооң сүлдези. Орус чон – кожаларывыс. Красноярск (Ермаковск район: Усинск, Ергаки, Арадан, Танзыбей) биле Тываның аразында чоок черлер (Бии -Хем кожуун: Шивилиг, Туран). Красноярск крайның сүлдези – арзылаң, ооң утказы. Алдын хүүрек биле алдын кадыыр, оларның ужур-утказы. «Красноярск крайның сүлдези» (*Чурук-биле ажыл).*

Тема 31. Хакас Республика, ооң сүлдези. Хакастар **–** кожа төрел (түрк дылдыг) чон. Хакас Республиканың сүлдези - чалгынныг ирбиш, ооң ужур-утказы. Хүн демдээ. Хадың будуктары. Долгандырыг шыйыг - амыдыралдың мөңге болгаш үзүк чок байдалының илерээшкини. *«Хакас Республиканың сүлдези» (Чурук-биле ажыл).*

Тема 32. Моол күрүне, ооң сүлдези. Моол (Завхан, Баян-Улгий Убса-нуур, Ховд, Хубсугул аймактары) биле Тываның (Өвүр, Эрзин, Тожу, Кунгуртуг, Мөнгүн-Тайга кожууннары) аразында чоок черлер. Моол күрүне – бистиң эң чоок кожавыс. Моолдуң сүлдези – кулун. Соёмбо деп демдек, ооң утказы. Чантамани - үе демдээ *(Чурук-биле ажыл).*

Тема 33. Хөгжүмнүг кичээл. Ыры «Бистиң Тыва» (сөзү Сергей Пюрбюнүү, аялгазы улустуу). Тыва культурада деӊ – деӊ деп билиишкин. Байлак чурт деп билиишкин. Хостуг чурт деп билиишкин.

Тема 34. Күштүг чурт (түӊнел кичээл). Өг-бүле, төрээн чер, төрээн чон, төрээн чурт дугайында билиишкиннер (катаптаашкын). Оларның тудуш харылзаазы. Күштүг чурт дугайында билиишкин. Өг-бүлениң сүзүктери: найырал, дем, сайзырал, кежээ чорук, чаагай чаӊчылдар, улусчу ужурлар. *«Күштүг чурт» (фильм көрүлдези). Ыры «Найыралды ырлажыылы» (сөзү Олег Сувакпиттии, аялгазы Альберт Тановтуу. Клип).*

1-ги классты дооскан өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- өг-бүле, кады төрээн кижилер,найырал, чоок төрел улус деп билиишкиннер, оларның сүзүктүг утказы;
- өг (бажың) деп билиишкин, ооң сүзүктүг утказы;
- аал, аал коданы, аал ужурлары деп билиишкиннер, оларның сүзүктүг утказы;
- аңгы-аңгы чурттарның кол ажыл-агыйы;
- тываларның кол ажыл-агыйы, аал малының бөлүктери. Малга сүзүктүг хамаарылга;
- төрээн чер дугайында билиишкин, ооң сүзүктүг утказы;
- чер бөмбүрзээ, диптер, чоннар деп билиишкиннер, оларның сүзүктүг утказы;
- Тыва – тускай чон, Азия диптиң географтыг төвү деп билиишкиннер;
- күрүне, Россия, хөй омак-сөөктүг хамаатылар, сүлде демдек деп билиишкиннер;
- Тываның сүлдези, ооң сүзүктүг утказы;
- кожа чоннар деп билиишкин;
- тыва культурада дең-дең деп билиишкин, оларның сүзүктүг утказы.

Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып) ужурлуг чүүлдери:

- чоок төрел улустар аразында адажылга ужурлары;
- хүн бүрүде ада-иезинге, кырган-ачазынга, кырган - авазынга дузалажыр ужурлар: сандай (олбук) салып бээри, шай аяан салып бээри дээш оон-даа ыңай;
- тыва календарь, өгде дириг амытаннарның чыдыны;
- өгнүң эт-севин салыр ужурлар;

- өг херекселдеринге (эжикке, эргинге, савага, бижекке, орунга) хамаарышкан ужурлар;
- дириг амытаннарның чурттаар черлериниң аттары;
- бажың, ооң хевирлери, арыг-силиг байдалы;
- сайзанак, сайзанактап ойнаары;

- аал ужурлары (аалчыны уткууру, менди солчуру, бойдус ужурлары);
- хүрээлел: черлер аттары, оът аттары, ыяштар аттары, кат аттары, хем-суг аттары, чечек аттары дээш оон-даа өске;
- Тываның кол ажыл-агыйы, малды бөлүктеп адаары;
- инек дугайында билиглер: бөлүү, ак чеми, назы-харының хуваалдазы, эскериглери;
- сарлык дугайында билиглер: бөлүү, назы-харының хуваалдазы, чурттаар чери, даштыкы хевири, кижиге дузазы;
- иви дугайында билиглер: чурттаар чери (кожууну), турлаа, чиир оъттары, ээзинге хамаарылгазы база дузазы, сугжузу;
- аът дугайында билиглер: бөлүү, кижиге ажыктыы, назы-харының хуваалдазы;
- теве дугайында билиглер: бөлүү, чурттаар чери (кожууннары), кижиге дузазы, хевир-дүрзүзү, чиир оъду, назы-харының хуваалдазы, аажы-чаңы;
- хой дугайында билиглер: бөлүү, кижиге дузазы, чиир оъттары, чаа эскен хой эъдин улуска үлээр ужурлар, хүндүлүг эъттер, назы-харының хуваалдазы;
- өшкү дугайында билиглер: бөлүү, хевир-дүрзүзү, сүдүнүң шынары, кижиге дузазы, назы-харының хуваалдазы;
- төрээн суурунуң (хоорайының, кожуунунуң) ады, ооң хүрээлели, онзагай байдалы;

- Тываның чер бөмбүрзээнде (картада) туружу, ыдык демдектериниң овур-хевири, өңнери. «Мен тыва мен» (сүзүк ыры);
- кожа чоннарның сүлде демдектери (Алтай, Хакас республикалар, Красноярск край, Моол).

Хыналда айтырыглар

1. Өг-бүле деп чүл? Чаңгыс өг-бүледе кымнар чурттап турарыл?
2. Акышкы, дуңмашкы улус аразында канчаар хүндүлежип адажырыл?
3. Чоок төрел улус деп кымнарны ынча дээрил? Олар аразында канчаар хүндүлежип адажырыл?
4. Өг деп чүл, ооң хевири, утказы кандыгыл?
5. Көъш деп чүл? Кыштаг (чазаг, чайлаг, күзег) деп чүл?
6. Өгге хамаарышкан кандыг сүзүктүг ужурлар билир силер?
7. Улусчу календарның амытаннарының аттарын дес-дараалашкак кылдыр канчаар адаарыл?
8. Дөр деп чүл, аңаа кандыг эдилелдер турар ужурлугул?
9. Өгнү чүге эр-кыс деп ийи талага чарарыл?
10. Өг херекселдеринге хамаарышкан кандыг улусчу ужурлар билир силер?
11. Дириг амытаннар база кижи каяа чурттаарыл?
12. Арыг-силиг бажың кижиниң сагыжынга кандыг дээштиг болурул?
13. Аал (аал коданы, аал хаяазы) деп чүл?
14. Кандыг-кандыг аал ужурлары билир силер?
15. Тыва чон кандыг кол ажыл-агый кылып чоруурул?
16. Тывалар азырал малды кандыг бөлүктерге чарып турарыл?
17. Төрээн чериң дугайында кандыг ыр, шүлүк билир сен?
18. Төрээн чериңниң онзагай черлерин, улузун ада.

19. Тыва Республика кайы дипте турарыл, каш база чүү деп кожууннардан тургустунганыл?
20. Тыва дугайында кандыг тоолдар, ырлар, шүлүктер билир силер?
21. Россияның сүлдези кандыг хевирлигил база кандыг сүзүктүг утканы илередип турарыл?
22. Тыва Республиканың сүлдези кандыг хевирлигил база кандыг сүзүктүг утканы илередип турарыл?
23. КожавысАлтай Республиканың сүлдези кандыг хевирлигил база кандыг сүзүктүг утканы илередип турарыл?
24. Кожавыс Красноярск крайның сүлдези кандыг хевирлигил база кандыг сүзүктүг утканы илередип турарыл?
25. Кожавыс Хакас Республиканың сүлдези кандыг хевирлигил база кандыг сүзүктүг утканы илередип турарыл?
26. Кожавыс Моол күрүнениң сүлдези кандыг хевирлигил база кандыг сүзүктүг утканы илередип турарыл?
27. Тыва, Алтай, Хакас республикаларның, Красноярск крайның база моолдуң сүлделериниң кандыг дөмей база аңгы чүүлдери барыл?
28. Күштүг чурттуг болур дизе чүнү канчаарыл?

Шээжилээр (күүседир) чогаалдар

1. Ыры «Арбай хоор» (сөзү Ондар Бавуужаптыы, аялгазы Ооржак Кара-Каттыы).
2. Ыры «Шайывыс» (Сөзү Чооду Кара-Күскении, аяалгазы Альберт Тановтуу).
3. Ыры «Шилги бызаам» (Сөзү Олег Сувакпиттии, аялгазы Саая Бюрбээнии).
4. Ыры «Бодаган» (Сөзү Мариам Рамазанованыы, аялгазы Сергей Бадырааныы).
5. Ыры «Ме-ке-ке» (сөзү болгаш аялгазы Каадыр-оол Бегзинии).

6. Тыва Республиканың сүзүктүг ырызы «Мен тыва мен» (сөзү Окей Шанагаштыы, аялгазы Кантомур Сарыгларныы).
7. Шүлүк «Тывалар» (Клара Сагды).
8. Ыры «Бистиң Тыва» (сөзү Сергей Пюрбюнүү, аялгазы улустуу).
9. Ыры «Найыралды ырлажыылы» (сөзү Олег Сувакпиттии, аялгазы Альберт Тановтуу).

Ажыглаар литература

1. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия / Волков Г. Н. М-во образования и науки Российской Федерации, ГОУ ВПО Калмыцкий гос. ун-т, лаб. этнопедагогических инноваций. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.
2. Волков, Г. Н. Этнопедагогика тувинского народа / Г. Н. Волков, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. – Кызыл: Изд.-полигр. отд. "Билиг" Ин-та развития нац. шк., 2009. – 211 с.
3. История Тувы: История Тувы: [В 2 т.] / Ин-т гуманитар. исслед. Респ. Тыва / под общ. ред. С.И. Вайнштейна и М.Х. Маннай-оола. – 2. изд, перераб. и доп. – Новосибирск: Наука, 2001. – 367 с.
4. История Тувы: В 3 т. – Том II / под общ. ред. В. А. Ламина. – Новосибирск: Наука, 2007. – 430 с.
5. Кенин-Лопсан, М. Б. Концепция духовно-нравственного воспитания и развития личности в образовательных учреждениях Республики Тыва / М. Б. Кенин-Лопсан, К. Б. Салчак, Г. Д. Сундуй [и др]. – Кызыл: Билиг, 2011. – 35 с.
6. Кенин-Лопсан, М. Б. Традиционная культура тувинцев / пер. с тувин. А. А. Дугержаа, А. С. Дембирель. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2006. – 230 с.
7. Кон, И. С. Ребенок и общество: учеб. пособие для студ. выс. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 336 с.

8. Конвенция «О правах ребёнка» // Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б.М. Бим-Бад. – 3-изд. М.: Большая Российская энциклопедия, 2009. С.508–515.
9. Конституция Российской Федерации: офиц. текст. Государственные символы России. – Новосибирск: Сиб.унив.изд. изд-во, 2009. – 47 с.
10. Крыско, В. Г. Этническая психология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., стереотип / В. Г. Крыско. – М.: Академия, 2004. – 320с.
11. Кюль-Тегин: поэзия вечного камня / Сост. З. Б. Самдан; Пер. с древнетюрк. на тувин. яз. и коммент. на тувин. яз. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука, 2003. – 247 с.
12. Маннай-оол, М. Х. Тувинцы: происхождение и формирование этноса. –Новосибирск: Наука, 2004 (СП Наука РАН). – 164 с.
13. Мид, М. Культура и мир детства: Избр. Произведения [Пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева; Сост., авт. послесл., С. 5-30, и отв. ред. И. С. Кон]. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
14. Мижит, Э. Б. Юрта: лирико-философская поэма = Өг / Благословение юрте: стихи, поэма. – Кызыл.: Центр развития национальной школы МОПО РТ, 2004. – 144 с. С.8-28.
15. О гербе Республики Алтай // URL:www.altai-republic.ru.
16. О государственных символах Республики Тыва:[Закон Республики Тыва от 31 декабря 1996 года N 697] "О государственных символах Республики Тыва"(с изменениями на: 22.05.2013).
17. О государственном гербе Республики Хакасия (с изменениями на 12 февраля 2018 года).
18. Панькин А.Б. Этнокультурная коннотация образования. – Элиста: Калм. гос. ун-т, 2009. – 380 с.
19. Резников. Е. Н. Психологические характеристики народа тыва: теория и практика / Е. Н. Резников, Н. О. Товуу. – 2 изд. – М.: PerSe, 2002. – 223 с.

20. Самбу, И. У. Тувинские народные игры: ист.-этногр. очерк. / И. У. Самбу. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1978. – 137 с.
21. Сундуй, Г.Д. Роль народных совестливых установок в духовно-нравственном формировании личности // Вестник Бурятского гос. ун-та. – 2014. – № 1 (1). – С.43–46.
22. Сундуй, Г.Д. Формирование добросовестных отношений дошкольников в процессе ролевой игры (на материале тувинской игры «Сайзанак») // Мир науки, культуры, образования. – 2015. № 2 (51). – С. 143–146.
23. Сундуй, Г.Д. Аальный этикет как благодатная почва духовно-нравственного формирования личности // Мир науки, культуры, образования, 2015. –№ 1 (50). – С.121–123.
24. Сундуй, Г.Д. Родовое сообщество как гарант защиты детства (на материале Республики Тыва) // Вестник Красн. гос. пед. ун-та им. В.П. Астафьева. материалы междунар. науч.-практ. конф. Ч.1. – Кызыл: «Билиг» ИРНШ, 2009. – С.27–32.
25. Сундуй, Г.Д. Понятие «сузук» (сузуктээр) как объект методологического рассмотрения // Этнопедагогическое наследие народов Сибири и Центральной Азии»: материалы межд. науч.-практ. конф. – Ч.2. – Кызыл: Билиг, 2010. – С.89 -92.
26. Сундуй, Г.Д. Мир детства кочевой Азии. Монография. – Кызыл.: Тув.кн. изд-во, 2009. – 168 с.
27. Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: Наука, 1994. – 460 с. + 1 грп. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока).
28. Тувинские пословицы и поговорки / сост.-пер.: М. Хадаханэ, О. Саган-оол; Тувинский науч.-исслед. ин-т языка, литературы и истории. – Кызыл: Тувкнигоиздат, 1966. – Вып. 2. – 172 с.
29. Федеральный закон от 31.07.2020 № 304-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» по

вопросам воспитания обучающихся [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/74351950.

30. Фельдштейн, Д. И. Сущностные особенности современного детства и задачи теоретико-методологического обеспечения процесса образования / Д. И. Фельдштейн // Педагогика: научно-теоретический журнал РАО. – №1. – 2009. – С.8-14.
31. Цирульников, А.М. Педагогика кочевья /А.М.Цирульников. М-во образования Респ. Саха (Якутия). –Якутск: Офсет, 2009. – 312 с.

Тыва дыл кырында

32. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 ар.
33. Матпаадыр: уругларга аас чогаалы / С.М.Орус-оол биле Р.С. Чакар тургускаш, эге чүүлүн бижээш, тайылбырларын кылган. – Кызыл: Тыв. НҮЧ, 2006. – 320 ар.
34. Салчак К. Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези = Развитие тувинской народной педагогики/ К.Б.Салчак, Л.П. Салчак. – Кызыл: Национал школа хөгжүдер ин-т, 2016. – 227 ар.
35. Сарыг-оол, С. А. Аңгыр-оолдуң тоожузу: ийи номнуг роман / С. А. Сарыг-оол. – Кызыл: Тыв. НҮЧ, 2008. – 437 ар.
36. Сундуй, Г.Д, Г.К. Ондар. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сумелер. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 2004. – 143 ар.
37. Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар. 1 класс. Бистиң өг-бүлевис. Өөредилгелиг видеофильм / Г.Д. Сундуй, Б.О.Казырыкпай, Г.К.Ондар, В.Б.Монгуш, А.С.Шаалы. – Кызыл: НШХИ, 2009. Үези 1. 20 мин, 8 сек. Парламал үндезини: Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар: 1-2 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга ному. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 2003. – 151 ар. – Интернеттен irnsh.ru деп сайттан көөр.

38. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын сайзырадырының концепциязы / М. Б. Кенин-Лопсан, К. Б. Салчак, Г. Д. Сундуй, А.С. Шаалы [и др]. – Кызыл: Билиг, 2011. – 35 ар.

2 КЛАСС

Чараш чаңчыл – сүзүүвүс»

Этикет

Тема 1. Этикет. Этикет (ужурлар) деп билиишкин, ооң тургузуу. Эптиг-эвилең деп сөстүң утказы. Хеп кедериниң чуруму. Менди ужурлары. Хөй-ниити черинге бодун алдынары. Делегей чоннарының этикеди, оларның дөмей болгаш аңгылажыр чүүлдери. *Ыры «Курай-курай» (сөзү Николай Ооржактыы, аялгазы Мерген-Херел Монгуштуу. Клип).* Ырның сөзүглелинде эптиг-эвилең ужурларны көргүскени. *«Этикет» (фильм көрүлдези).*

Тема 2. Өг-бүлеге эптиг-эвилең болуру. Ада-иезинге эптиг-эвилең болурунуң илерээшкини. Үн ужурлары. Акышкы-угбашкы улус аразында адажылга ужурлары. Кырган-ачазынга база кырган-авазынга эптиг-эвилең болурунуң илерээшкини. Улуг улустуң адын адавас ужурлар. *Ыры «Чарашпай» (сөзү С. Соскалдайныы, аялгазы Борис Чамбыттыы. Клип).* Чарашпайның ажылгырын, хүндүлээчелин, эрезин көргүскени. Ыры «Дуңмам» (сөзү О. Иргиттии, аялгазы Ирбен-оол Тюлюштүү). *«Өг-бүлеге ээлдек болуру» (фильм көрүлдези).*

Тема 3. Назын хүндүзү. Назын хүндүзү деп билиишкин. Бодундан улуг назылыг кижини хүндүлээр ужурлар: мендилээри, орук чайлаары, туруп хүндүлээри, мурнундан эртпези, байыр чедирери, белек сунары (алыры) дээш оо-даа өске. Улуг кижиниң «Кымның оглу (кызы) сен?» деп айтырыынга харыылаары. *Ыры «Кырган-авам» (сөзү Шоома Даржайныы, аялгазы Ирбен-оол Тюлюштүү).* Ырыда кырган-аваның ажылгырын, аажы-

чаңын база чагыын көргүскени. Бодундан биче кижини хүндүлээр ужурлар. Башкыларны хүндүлээр ужурлар. Чаңгысклассчыларын хүндүлээри. *«Назын хүндүзү» (фильм көрүлдези).*

Тема 4. Ээлдек чугаа ужурлары. Ээлдек чугаа – кижиниң бот культуразының бир илерээшкини. Кижилер аразында чугаа харылзаазы: таныжары, айтырыг салчыры, айтырыгга харыылаары, ылавылап айтырары, дилег кылыры, байыр чедирери дээш оон-даа өске. Чоок улузунга байыр чедирери. Чүве аазап чугаалаары. Амыраанын илередип чугаалаары. Кайгаанын илередип чугаалаары. Хомудаанын илередип чугаалаары. Сүме киирип чугаалаары. Элдепсингенин илередип чугаалаары. *«Ээлдек чугаа ужурлары», «Бо номну дамчыдып берип көрем» (фильмнер көрүлдези).*

Рольдарга чарлып алгаш ойнаңар.

Тема 5. Таныжары. Топтуг чугаа дугайында билиишкин, ооң сүзүктүг утказы. Бир кижи-биле бодунуң эки туразы-биле таныжары. Чугаа үезинде үннүң чугула ролю. Мендилежири. Бодунуң адын, фамилиязын топтуг таныштырырары. Кандыг сорулгалыг келгенин топтуг чугаалаары. Кайы кожуундан келгенин, кайы школадада өөренип турарын топтуг чугаалаары. *«Таныжары» (фильм көрүлдези).*

Тема 6. Таныштырары. Танышпас, шоолуг танышпас улусту бот-боттарынга таныштырары. Эки таныыр кижиниң дузазы-биле өске кижи-биле таныжары. Озалдаанын буруузунуп топтуг чугаалаары. Чаа таныштырган кижиниң дугайында эки медээ чугаалаары. «Таныжылга» (Александр Шоюн). Солун-оолдуң хорадай берген чылдагааны. Дадар-оолдуң часты берген ужуру. *«Таныштырары» (фильм көрүлдези).*

Тема 7. Янзы-бүрү чугаа ужурлары. Кудумчуга ужурашканда «Кайы хире тур силер?» деп айтыржыры. Телефон дамчыштыр чугаалажырының янзы-бүрү байдалдары (мендилежири, айтырыг салыры, медээ дамчыдары, дугуржуру, четтиргенин илередири байырлажыры дээш оон- даа өске). Янзы-бүрү чугаа ужурлары («Сени хереглээш...», «Чүү

дидиң, эш», «Ындыг бе, канчап барганы ол?» дээш оон-даа өске). Кижиниң даштыкы хевирин чугаа-биле дамчыдары. Кырган-авазының «анаа черле олуртунмас» дээн овур-хевириниң сүзүктүг утказы. «Янзы-бүрү чугаа ужурлары» (фильм көрүлдези).

Кижиниң экизи бүдүжүнде.

Тема 8. Эр кижи. Э кижи – чөленгииш. Эр кижиниң идегелдии. Эр кижиниң кол шынарлары: чарт угааны, эртем-билии, сөзүнге ээ болуру, ээлдек чаңы, эки эштиг болуру. Эр кижи дугайында үлегер домактар. Шүлүк «Угаан бодал» (Экер-оол Кечил-оол). Шүлүкте «угаан-бодал – эртине», «бодалдарның четпес чери чок» деп домактарның сүзүктүг утказы. Шүлүк «Эр кижиниң чаңгыс сөстүү» (Алексей Арапчор). Шүлүкте «сөс эгин-биле эннеш, ээлиг болгаш харыылыг боор» деп тодарадыгларның сүзүктүг утказы. Шүлүк «Кижи нүүрү» (Александр Даржай). Нүүр (арын-нүүр) деп билиишкин. Эр кижиниң ады деп чүл? Ава болгаш оглу деп билиишкин. «Хүн/дүн дег арын», ук тодарадыгларның ханы утказы. *«Оол кижи» (фильм көрүлдези).*

Тема 9. Хөгжүмнүг кичээл. *Ыры «Эреспей» (сөзү Шаңгыр- оол Суваңныы, аялгазы Владимир Токаныы).* Эрес оолдуң овур-хевири. Ыры *«Чуңгувуста» (сөзү Екатерина Танованыы, аялгазы Альберт Тановтуу. Клип.).* Дыштанып ойнаар үе (чуңгулаары). Чылгыр шанак. Чурум билбес оолдар дугайында.

Тема 10. Кыс кижи. Кыс кижи – өг-бүлениң чырыткызы. Кыс кижиниң үндезин эки шынарлары: арыг-силии, чазык-чаагайы, сагыш човаачалы. Арыг-силиг болуруның үндезиннери. Чазык-чаагай болуруның үндезини. Сагыш-човаачал болуруның үндезини. Кыс кижиге хамаарышкан үлегер домактар. *Ыры «Электей бээр» (сөзү Экер-оол Кечил-оолдуу, аялгазы В. Хураган-оолдуу. Клип.)* Электээр (кочулаар) деп сөстүң чылдагааны. *«Кыс кижи» (фильм көрүлдези).*

Тема 11. Айтырыг-харыы кичээли. Амыдыралчы таварылгаларны шиитпирлээриниң оруктары («Хирлиг хеп», «Уруглуг кижи», «Солун кино»).

Тема 12. Бичии кижиниң өске аалче (бажыңче) баарда сагыыр ужурлары. *Аал коданынга.* Аал коданынга улусчу ужурларны сагыыры (мендилежири, ыткыр эвес дааш үндүрери). Хоруглуг ужурлар.*Суур черге.* Хаалга тырткыыштыг таварылгада бодун алдынары: көскүлеңнээри, кыйгы салыры. Бажың ээзи-биле мендилежири. Келген херээн чугаалаарының чуруму. *Хоорай черге.* Коңга базары. Эжик соктаары. «Кымыл?» деп айтырыгга харыылаары. Келген херээн кысказы-биле чугаалаары. Силер», «сен», «буруулуг болдум» деп сөстерниң ажыглаары. Четтиргенин тода илередири. Өске улус бажыңынга турарының (ойнаарының) ужурлары. Шүлүк «Чагыг» (Экер-оол Кечил-оол). Ава-ачазының чагыын шүлүкте көргүскени, ооң сүзүктүг утказы. «*Бичии кижиниң өске өгже (бажыңче) кирерде сагыыр ужурлары»* (фильм көрүлдези).

Тема 13. Өгге (аалга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары. Келген кижини хүндүлээри – эптиг-эвилең чоруктуң негелдези. *Аалга (*ыдын «ай»дээри, уткууру, амыр-мендиге харыылаары, өгже (бажыңче) киир чалаары, аалчының тонун уштурунга дузалажып, азары; келген кижини оол, кыс аайы-биле олурарынче чалаары. Шайладыры. Айтырыг-харыы ужурлары. Аалга келген кижи-биле байырлажырының ужурлары. «*Өгге (аалга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары»* (фильм көрүлдези).

Тема 14. Бажыңга (квартирага). Бажыңга (квартирага) кижи келзе, сагыыр ужурлар: хаалга (эжикти) ажыдары, амыр-мендиге харыылаары, ыдын сок деп оожуктурары. Айтырыг-харыы ужурлары. Келген кижини бажыңче (квартираже) чалааш, олуртуру. Улуг улус чугаазынга киришпес, шаптыктавас, чөрүшпес ужурлар. Кыс улуска хамаарыштыр сагыыр ужурлар. «*Өгге (бажыңга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары»* (фильм көрүлдези).

Сүме-көргүзүглүг кичээлдер

Тема 15. Шырай ужуру. Шырай деп билиишкин. Шырайның хевирлери. Чугаа үезинде шырайын шын тудары. Көрүштүг кижи. *Ыры «Хөглүгбей» (сөзү Ондар Каң-оолдуу, аялгазы Борис Чамбыттыы)*. Ырыда хөглүг кижиниң шынарларын илереткени.

Тема 16. Кылаш ужурлары. Кылаш дугайында билиишкин. Кылаштың хевирлери. Шын кылаш. Кыска кылаш. Херии кылаш. Кулажылап кылаштаары. Чараш/чараш эвес кылаш. Кижини кылажындан таныыры. «Кылаш ужурлары» деп кыска фильмниң көрүлдези. «Кылаш ужуру» (фильм көрүлдези).

Тема 17. Шимчениг дугайында. Шимчениг дугайында билиишкин. Чогумчалыг шимчениглер – кижиниң бот культуразының ылгавыр демдээ. Шимчениг ужурлары. Холдарга хамаарышкан чогумча чок шимчениглер. Каткыга хамаарышкан ужурлар.

Кадык-камгалал ужурлары.

Тема 18. Бот арыг - силигге хамаарышканниити ужурлар. Силиг деп сөстүң бурунгу база амгы үеде сүзүктүг утказы. Думаа (грипп) үезинде сагыыр ужурлар. Артыжаныр
ың ужурлары. Чөдүрериниң ужурлары. Думаа-чараа дугайында. Азырарының ужурлары. *«Сагыыр ужурлар»* (фильм көрүлдези).

Тема 19. Өске кижиниң херекселинге дегбезиниң ужурлары. Хуу эдилел (херексел) дугайында дыңнадыг. Акы-дуңма улустуң хуу херекселдери. Ада-иезиниң хуу херекселдери. Хуу чагаа (дыңнадыг). Кижиниң бодунуң хуу херексели. Оор херектиң бурунгу ужурлары. Сонуургаан чүвезин дилээри, ону камнаары, үезинде эгидери. *«Өске кижиниң херекселинге дегбези»* (фильм көрүлдези).

Тема 20. Хөгжүмнүг кичээл. Ыры «Ынак авамга» (сөзү Инга Шактар-оолдуу, аялгазы Батый Кенештии. Клип.). Оолдуң авазынга йөрээли, сүзүктүг утказы.

Улустуң аас чогаалы

Тема 21. Дүрген - чугаа кичээли. Дүрген чугаа дугайында кыска медээ. «Билдим-билдим биче шынаа...», «Кижини кижи кижи дээрге...», «Буга бустазын...» (башкының шилип база чогаадып алганы-биле).

Тема 22. Узун-тыныш кичээли. Узун тыныш дугайында медээ. «Бир курут...», «Бир бала...», «Бир дөс...» (дараазында башкының шилип азы чогаадып алганы-биле).

Тема 23. Чечен чугаалар кичээли. Чечен чугаа дугайында медээ. «Эртелээш чүнү көрдүң..?», «Сайзанактап ойнаалам...», «Аъдың чоп дерлигил?» (дараазында башкының шилип азы чогаадып алганы-биле).

Тема 24. Тоол кичээли. Тоол дугайында медээ. Тоол «Бичии-Салаа». Тоол «Улуг-Эргек» (чуваш улустуң тоолу).

Тема 25. Тывызыктажыыл. «Уран ишчи маадыр...», «эртен дөрт буттаар...», «ала аът...», «бир деп чүл?» (дараазында башкының шилип алганы-биле).

Тема 26. Үлегер домактар кичээли. Үлегер домак – аас чогаалының бир биче хевири. Кижиге хамаарышкан үлегер домактар: «Сеткилге ак херек, ажылга шынар херек», «Сеткил чаражы – эп, чечек чаражы – шеңне», «Адааргак болбас, олутпай болбас», «далайга дамды дуза» (дараазында башкының шилип алганы-биле). Үлегер домактарның утка-шынары.

Тема 27. Үлегер домактар кичээли (уланчызы). Үлегер домакты уланчылаары (башкының шилип алганы-биле). Сеткилге ак херек, а ажылга чүү херегил?» дээш оон-даа өске.

Мал сөөгүнге сүзүктүг хамаарылга.

Тема 28. Малга тыва кижиниң хумагалыг хамаарылгазы. Мал – бурунгу кол ажыл-агыйывыс. Аал малынга сүзүктүг хамаарылга – тыва чоннуң культуразының көскү илерээшкини. Аал малы – салгал малы. Мал айтыры. Сүзүктүг мал сөөктери: хендирбе, калбак чарын, үттүг чарын, кажыктар дээш оон-даа өске. Хендирбе, ооң сүзүктүг утказы. Калбак-чарын, ону хемдиир ужуру. «Чарын эъдин чааскаан чивес, чанында эшке кара салбас».

Тема 29. Кажыктар. Мал кажыының дугайында медээ. Кажыкты малдың хар-назын аайы-биле ылгаары. Кегжир кажык, ооң утказы. Көк кажык, ооң утказы. Ак кажык, ооң утказы. Сарыг кажык, ооң утказы. Хемиртки кажык, ооң утказы. Кажык-биле ойнаар оюннар. Дөрт берге. Кажыкты чыттыр кагары. Кажыкты дүжүрүп кагары. Кажыкты хожулап кагары. Кажык адары. Кажык-биле аът чарыштырары. Бодалажыры. Мал түлүктеп оолдап турда, кажык ойнавас улусчу ужур. Кажыкты чыыры – бичии уругларның херээ.

Тема 30. Кажыктаары. Өөреникчилер аразында дуржулга солчулгазы (Улуг улусту чалап ап болур).

Чаңчыл чараштa – чоргаар, кижи экиде дыш.

Тема 31. Төлептиг ужурлар – ак оруувус. Этикет (ужурлар) – шупту улустуң деңге сагыыр чуруму. Аалдың (суурнуң, хоорайның, чурттуң) ниити культуразының эки/багай херечилери. Бедик культураның салгакчылары – кижилер. Шүлүк «Өөреникчээ» (Степан Сарыг - оол). «Чаңчыл чараштa – чоргаар, кижи экиде дыш» (фильм көрүлдези). *Ыры «Салгакчы бис» (сөзү А. Допчааныы, аялгазы Александр Лаптаңныы. Клип).*

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- этикет (ужурлар) деп билиишкин, ооң тургузуу, сагыыр ужуру;
- өг-бүлениң эптиг-эвилең ужурлары деп билиишкин, ооң тургузуу;

- назын хүндүзү деп билиишкин, ооң тургузуу, сүзүктүг утказы;
- ээлдек чугаа деп билиишкин, ооң тургузуу;
- оол кижи – чөленгииш деп билиишкин. Эр кижиниң үндезин шынарлары, оларның сүзүктүг утказы;
- кыс кижиниң үндезин шынарлары;
- бот арыг-силиг дугайында билиишкин, ооң утказы болгаш амыдыралга ажыктыы;
- аас чогаалы деп билиишкин, кыска чогаалдың хевирлери;
- малга ыдыктыг хамаарылга деп билиишкин;
- чараш чаңчыл дугайында билиишкин, ооң сүзүктүг утказы.

Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- Европада, Африкада, Тывада менди солчур ужурлар, оларның аразында ниити болгаш ылгалдыг чүүлдер;
- өг-бүлеге (ада-иезинге, акы-дуңмазынга, кырган-ачазынга база кырган-авазынга) хамаарыштыр сагыыр эптиг-эвилең ужурлар;
- бодундан улуг назылыг кижини хүндүлээр ужурлар;
- бодундан биче кижини хүндүлээр ужурлар;
- «Кымның оглу (кызы) сен?» деп айтырыгга төлептиг харыылаары;
- байыр чедириишкини (аас база бижимел-биле);
- үн ужурлары, ооң сүзүктүг утказы;
- бодун бир кижиге топтуг таныштырары;
- танышпас, шоолуг билишпес улустарны бот-боттарынга таныштыры;
- «Кайы хире тур сен?» деп чоок кижизи-биле айтыржыры, аңаа харыылаары;
- телефон дамчыштыр эптиг чугаалажырының ужурлары;

- эр кижиниң эки шынарлары;
- кыс кижиниң үндезин шынарлары;
- өске аалче баарда сагыыр ужурлар;
- өске квартира баарда сагыыр ужурлар;
- аалга келген кижини хүлээп алырының ужурлары;
- бажыңга (квартирага) келген кижини хүлээп алырының ужурлары;
- ботка хамаарышкан арыг-силиг ужурлары;
- өске кижиниң херекселинге хамаарышкан ужурлар;
- бедик культураның херечилели.

Хыналда айтырыглар

- Европада, Африкада, Тывада аразында таныжар улустар канчаар мендилежирил (экиилежирил)?
- Ачаңарга (аваңарга, угбаңарга, акы-дуңмаңарга, кырган-ачаңарга база кырган-аваңарга) хамаарышкан кандыг эптиг-эвилең ужурлар билир силер?
- бодуңардан улуг назылыг кижини хүндүлээр кандыг ужурлар сагып турар силер?
- бодуңардан биче кижини канчаар хүндүлеп чоруур силер?
- «Кымның оглу (кызы) сен?» деп айтырыгга канчаар харыылаар силер?
- аваңарга (ачаңарга, кырган-ачаңарга, кырган-аваңарга, дуңмаңарга, угбаңарга, акыңарга, чангысклассчыңарга, эжиңерге дээш оон-даа өске эки таныыр кижиңерге) канчаар байыр чедирер силер?
- бодуңарны бир кижиге канчаар таныштырар силер?
- танышпас азы шоолуг билишпес улустарны бот-боттарынга канчаар таныштырар силер?

- «Кайы хире тур сен?» деп чоок төрелиңер айтырза, аңаа канчаар харыылаар силер?
- телефон дамчыштыр бир чоок кижиңер-биле чугаалажып көрүңерем;
- эр кижиге хамаарышкан кандыг эки шынарлар билир силер;
- кыс кижи кандыг болур ужурлугул?
- бир аалче баарда кандыг ужурлар сагыырыл?
- өске бажыңче баарда кандыг ужурлар сагыырыл?
- өске квартира баарда кандыг ужурлар сагыырыл?
- аалга келген кижини канчаар хүлээп алырыл?
- бажыңга (квартирага) келген кижини канчаар хүлээп алырыл?
- ботка хамаарышкан кандыг арыг-силиг ужурлары сагып турар силер?
- өске кижиниң херекселинге хамаарышкан кандыг ужурлар билир силер?
- мал чарыырда кандыг сөстер ажыглаарыл?
- шээр малдың кандыг сөөктерин ыдыктыг дээрил?
- Кажыктап билир силер бе?
- бедик культураның херечилериниң чижээн адаңар.

Шээжилээр чогаалдар

1. Шүлүк «Эр кижиниң чаңгыс сөстүү» (Алексей Арапчор).
2. Шүлүк «Кижи нүүрү» (Александр Даржай).
3. Шүлүк «Чагыг» (Экер-оол Кечил-оол).
4. Ыры «Ынак авамга» (сөзү Инга Шактар-оолдуу, аялгазы Батый Кенештии).
5. Дүрген чугаа «Билдим-билдим биче шынаа...».
6. Узун-тыныш « Бир курут...».

7. Чечен чугаа «Эртелээш чүнү көрдүң..?».
8. Тоол «Бичии-Салаа».
9. Тывызыктар (башкының шилип алганы-биле).
10. Үлегер домактар «Сеткилге ак херек, ажылга шынар херек», «кижи сагынгыр-даа болза, кылбас болза, өөренмес», «боду ушкан кижи ыглавас».

Ажыглаар литература

1. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.
2. Волков, Г. Н. Этнопедагогика тувинского народа / Г. Н. Волков, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. – Кызыл, 2009. – 211 с.
3. Детство как социокультурный феномен: материалы науч.-практ. конф., посв. Десятилетию детства в Российской Федерации (2018-2027 гг.). – Кызыл, 2018.
4. История Тувы: В 2 т. – Новосибирск: Наука, 2001. – 367 с.
5. История Тувы: В 3 т. – Том II. – Новосибирск: Наука, 2007. – 430 с.
6. Кенин-Лопсан, М. Б. Концепция духовно-нравственного воспитания и развития личности в образовательных учреждениях Республики Тыва / М. Б. Кенин-Лопсан, К. Б. Салчак, Г. Д. Сундуй [и др]. – Кызыл: Билиг, 2011. – 35 с.
7. Кенин-Лопсан, М. Б. Традиционная культура тувинцев. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2006. – 230 с.
8. Кон, И. С. Ребенок и общество. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 336 с.
9. Конвенция «О правах ребёнка» // Педагогический энциклопедический словарь. – 3-изд. М.: Большая Российская энциклопедия, 2009. С.508–515.

10. Конституция Российской Федерации: офиц. текст. Государственные символы России. – Новосибирск: Сиб.унив.изд. изд-во, 2009. – 47 с.
11. Крыско, В. Г. Этническая психология. – М.: Академия, 2004. – 320с.
12. Кюль-Тегин: поэзия вечного камня / Сост. З. Б. Самдан; Пер. с древнетюрк. на тувин. яз. и коммент. на тувин. яз. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука, 2003. – 247 с.
13. Маннай-оол, М. Х. Тувинцы: происхождение и формирование этноса. –Новосибирск: Наука, 2004. – 164 с.
14. Мид, М. Культура и мир детства. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
15. Мижит, Э. Б. Юрта: лирико-философская поэма = Өг / Благословение юрте: стихи, поэма. – Кызыл, 2004. – 144 с. С.8-28.
16. Образование и устойчивое развитие коренных народов Сибири: материалы междунар. науч-практ. конф. – Новосибирск.: Ноапарель, 2005.
17. Панькин А.Б. Этнокультурная коннотация образования. – Элиста: Калм. гос. ун-т, 2009. – 380 с.
18. Педагогические традиции в этногенезе: материалы межд. науч-практ. конф. – М.: изд-во Моск. соц.-психол. ун-та, 2018.
19. Приоритетный национальный проект «Образование» в Республике Тыва: социально-педагогические инициативы в действии / Сост. Г.Д. Сундуй, У.П. Допул. – Вып.1. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2006.
20. Резников. Е. Н. Психологические характеристики народа тыва: теория и практика / Е. Н. Резников, Н. О. Товуу. – 2 изд. – М.: PerSe, 2002. – 223 с.
21. Самбу, И. У. Тувинские народные игры. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1978. – 137 с.

22. Сундуй, Г.Д. Аальный этикет как благодатная почва духовно-нравственного формирования личности // Мир науки, культуры, образования, 2015. –№ 1 (50). – С.121–123.
23. Сундуй, Г.Д. Понятие «сузук» (сузуктээр) как объект методологического рассмотрения // Этнопедагогическое наследие народов Сибири и Центральной Азии»: материалы межд. науч.-практ. конф. – Ч.2. – Кызыл: Билиг, 2010. – С.89 -92.
24. Сундуй, Г.Д. Мир детства кочевой Азии. Монография. – Кызыл.: Тув.кн. изд-во, 2009. – 168 с.
25. Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: Наука, 1994. – 460 с. + 1 грп. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока).
26. Тувинские пословицы и поговорки / сост.-пер.: М. Хадаханэ, О. Саган-оол; Тувинский науч.-исслед. ин-т языка, литературы и истории. – Кызыл: Тувкнигоиздат, 1966. – Вып. 2. – 172 с.
27. Федеральный закон от 31.07.2020 № 304-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» по вопросам воспитания обучающихся [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/74351950.
28. Фельдштейн, Д. И. Сущностные особенности современного детства и задачи теоретико-методологического обеспечения процесса образования / Д. И. Фельдштейн // Педагогика. – №1. – 2009. – С.8-14.
29. Цирульников, А.М. Педагогика кочевья. –Якутск: Офсет, 2009. – 312 с.

Тыва дыл кырында

30. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 ар.

31. Матпаадыр: уругларга аас чогаалы / С.М.Орус-оол биле Р.С. Чакар тургускаш, эге чүүлүн бижээш, тайылбырларын кылган. – Кызыл: Тыв. НҮЧ, 2006. – 320 ар.

32. Монгуш В.Б. Ак баштыгларның алдын үүжези. Бирги ном. – Кызыл, 2021. – 152 ар.

33. Салчак К. Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези = Развитие тувинской народной педагогики/ К.Б.Салчак, Л.П. Салчак. – Кызыл: Национал школа хөгжүдер ин-т, 2016. – 227 ар.

34. Сарыг-оол, С. А. Аңгыр-оолдуң тоожузу: ийи номнуг роман / С. А. Сарыг-оол. – Кызыл: Тыв. НҮЧ, 2008. – 437 ар.

35. Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар: 1-2 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга ному. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 2003. – 151 ар.

36. Сундуй, Г.Д, Г.К. Ондар. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 2004. – 143 ар.

37. Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар. 2 класс. Чаңчылдың чаражы. Электроннуг өөредилгелиг үндүрүлге / Г.Д. Сундуй, Б.О.Казырыкпай, Г.К.Ондар, В.Б.Монгуш, А.С.Шаалы. – Кызыл: НШХИ, 2009. Үези 1. 20 мин, 8 сек. – Кызыл, 2003. – 151 ар. – Интернетте irnsh.ru деп сайттан көөр.

38. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын сайзырадырының концепциязы / М. Б. Кенин-Лопсан, К. Б. Салчак, Г. Д. Сундуй, А.С. Шаалы [и др]. – Кызыл: Билиг, 2011. – 35 ар.

3 КЛАСС

<u>Кижи болгаш бойдус</u>

Бойдус чаяалгазы

Тема 1. Бойдуска тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Бойдус деп чүл? Кижи – бойдустуң төлү. Бойдус төлү деп билиишкин, ооң сүзүктүг утказы. Аас чогаалы – бойдус ужурларының шыгжамыры. Өршээл дилээри деп билиишкин. «Эртен эрте туруп тейлээр...» (өршээл). Таңды мактаан өршээл. Өртемчей болгаш чамбы-дипке чоргаарал илереткен өршээл. Бедик арттың өршээли. Олча-омак өршээрин илередири. Бойдус-биле кижиниң аралажыры. *«Кижи - бойдустуң төлү»* (фильм көрүлдези). *«Итпиктиң ырызы» (сөзү Чооду Кара-Күскении, аялгазы Солаан Базыр-оолдуу. Клип.).* Итпиктиң йөрээлиниң сүзүктүг утказы.

Тема 2. Чер ужурлары. Тыва кижиниң черге хамаарылгазы. Тыва идиктиң хевири, сүзүктүг утказы. Көъш бетинде аал коданын арыглаар ужур. Чараш чечекке хамаарышкан ужурлар. Ыры «Честек-кадым» (сөзү Кара-оол Натпий-оолдуу, аялгазы Хүреш-оол Дамбаныы). Честек-кат – черниң каазы база чаагай байлаа. *«Чер ужурлары»* (фильм көрүлдези).

Тема 3. Тоол кичээли. «Алдын доозун» (чуваш улустуң тоолу). Чуваштар дугайында кыска дыңнадыг (дылы, Россияның картазында туружу, Волга хем). Элчиннер хүлээр ужурлар. Элчиннерниң четкен черлери, билип, чыып алган чүүлдери. Чуваштарның белектери. Көзүлбес доозун, ооң сүзүктүг утказы.

Тема 4. Аржаан ужурлары. Аржаан деп сөстүң утказы. Аржаан кирериниң сорулгазы. Аржаанга чалбарыыр ужурлар. Чалбарыг «Адап-сурап келдим...». Аржаан ээзинге четтиргенин илередири. *«Аржаан ужурлары»* (фильм көрүлдези).

Тема 5. Таңды-Уула (аянныг номчулга кичээли). Таңды-Уула, ооң Тываның картазында туружу (башкының белеткенгени-биле кыска медээ). Үнүштер дээжизи. Таңды-Уланың чыды, тынышка салдары. Аңнар дээжизи.

Тема 6. Төрээн суурум онзагай черлери (Кызыл-Мажалык дугайында). Тываның картазында Кызыл-Мажалык суурнуң туружу (башкының белеткенип алганы-биле). Суурнуң адының төөгүзү. Хемчик хем – Улуг-Хемниң бичии дуңмазы. Боду бүткен парк. Шүлүк «Кызыл-Мажалык» (А. Конгар). *«Төрээн суурум онзагай черлери»* (фильм көрүлдези).

Тема 7. Хөгжүм кичээли. Ыры «Хөндергейим» (сөзү М. Дугаржаптыы, аялгазы Александар Лаптаңныы). Ырыда Хөндергей суурнуң бойдузун илереткени. *Ыры «Бай-ла Хемчиим» (сөзү Степан Сарыг-оолдуу, аялгазы улустуу. Клип.).*

Тема 8. Ак-Довурак - онзагай хоорай. Асбест –үнелиг казымал. Даг дүгү. Асбест деп сөстүң утказы. Асбестиң өңү, хендири. Постоянный суур, ук аттың тывылганы. Асбестиң шынары, ажыглалы. *«Ак-Довурак» » (фильм көрүлдези).*

Тема 9. Тывада бойдус курлавыры. Бойдус курлавыры деп чүл? Чер курлавыры. Үнүш курлавыры. Суг курлавыры. Казымал байлак курлавыры. Куъш курлавыры. Аңнар курлавыры. Тыва кижиниң бойдуска хамаарылгазы. Шүлүк «Бедик даглыг мээң чурттум» (Саая Бюрбе). Шүлүктүң кол идеязы. Бедик дагларның овур-хевирин көргүскени. Кадарчыларның база бызаңчыларның бойдус-биле тудушкаа. *«Төрээн Тывамның каас-чаражы»* (фильм көрүлдези).

Тема 10. Бойдус халаптары. Халап дугайында билиишкин. Чер халап, ооң утказы. Суг халап, ооң утказы. От халап, ооң утказы. Демир халап, ооң утказы. Ыяш халап, ооң утказы. *«Бойдус халаптары»* (фильм көрүлдези).

Тыва кижиниң үнүш-өзүмелге хамаарылгазы.

Тема 11. «Онза ырлыг ураанхайлар» (Тоолчургу чугаа). Тоолчургу чугааның кол идеязы, ооң сүзүктүг утказы. Казахстан дугайында кыска медээ (башкының белеткенип алганы-биле). Казах хаанның элчиннер

мурнунга салган даалгазы. Даалганы күүсеткени. Элчиннерниң Тываның бойдузун чуруп көргүскени. Элчиннерниң хөөмейни чугаалап илереткени. Хөгжүм херекселдериниң дугайында чугаалааны. «Кагжып болбаан-дыр оо!» деп сөс каттыжыышкынының утказы. *Ыры «Балгазынның кежээлери» (сөзү Виктор Сагаан-оолдуу, аялгазы Владимир Серенниии. Клип.).* Ырының сөзүнде бойдустуң чурумалын илереткени.

Тема 12. Ыяш кезериниң ужурлары. Ыяш – дириг өзүмел. Тываларның өл ыяшка бурунгу хамаарылгазы. Мал көрженин одалгага ажыглап чорааны. Тос таңдым, Долаан Бурганым ...» (чалбарыг). Ыяш хереглээнде сагыыр ужурлар: медээ бээри, дилег кылыры, тараа чажары. Ыяш кескен хүнде сагыыр ужурлар *«Ыяш ужурлары»* (фильм көрүлдези).

Тема 13. Ыдык ыяштар. Хам дыт, ооң хевири, онзагай демдээ, чаяаны. Тел ыяш, ооң онзагай демдээ, чаяаны. Бай ыяш, ооң онзагай демдээ, аңаа чалбарыыр ужуру. Тел ыяшка чалбарыг. Бай ыяшка чалбарыг. Хам дытка чалбарыг. «Ыдык ыяштар» (фильм көрүлдези).

Тема 14. Тываның чем үнүштери. Тываның чем үнүштериниң аймактары: тараа аймаа, ыяш аймаа, кат-чимис аймаа, онзагай чыттыг үнүштер аймаа. Кадын, дазылын ажыглаар үнүштер. Казар чемиштиг үнүштер аймаа. «Тараа» (тоолчургу чугаа). Тоолчургу чугааның кол идеязы. Салгын кыйгырары – тараа арыглаарының бир бурунгу аргазы. «Алдын Мөөрүүм ...» (тараа арыглаарда дилег). Ыры «Чыжыргана» (сөзү Чооду Кара-Күскении, аялгазы Д. Шактарныы). *«Тываның чем үнүштери»* (фильм көрүлдези).

Куштар.

Тема 15. Куштар дугайында. Куштарның өске амытаннардан онзагай ылгалы. Куштарны чурттаар черлериниң аай-биле бөлүктээри. Шынаа болгаш хову черниң куштары. Хемнерлиг черлерниң куштары. Тайга болгаш хаялыг черлерниң куштары, Алаак черниң куштары. Даг

черниң кужу. Куштарның көжүп чурттаары. Куштарга хамаарышкан ужурлар. Камгалалдыг куштар. Ыры «Бора-хөкпеш» (сөзү Экер-оол Кечил-оолдуу, аялгазы Саая Бюрбээнии). *«Куштар дугайында»* (фильм көрүлдези). *Ыры «Айлаң кужум» (сөзү Юрий Кюнзегештии, аялгазы Ростислав Кенденбильдии. Клип.).*

Тема 16. Медээчи куштар. Аганактың медээзи. Торлааның медээзи. Каарганның медээзи. Кускуннуң медээзи. Саасканның медээзи. Шиижектерниң медээзи. Эзирниң, даъстың демдээ. Тааннар медээзи. Эжеш дуруяаларның демдээ.

Тема 17. Ыдыктыг куштар. Эзирниң овур-хевири. Үгүнүң овур-хевири. Хартыганың овур-хевири. Ыдык куштарның чүглерин ажыглаар ужурлар. Эзир девии – тыва мөгелерниң самы. Куу – бурганның ыдыктыг кужу. «Куу куш» (тоолчургу чугаа). *«Ыдык сүрлүг куштар»* (фильм көрүлдези*). «Камгалалдыг куштар»* (фильм көрүлдези).

Тема 18. Дуруяалар – эжеш куштар. Дуруяаларның даштыкы хевири. Дуруяалар – шынчы, доктаамал кээр черлиг куштар. Тыва кижиниң дуруяага сүзүктүг хамаарылгазы. *Ыры «Эглип келир куштарым» (сөзү Зоя Намзырайныы, аялгазы Каадыр-оол Баазаң-оолдуу. Клип).*

Таңды кежии.

Тема 19. Тываның аңнары. Аңнаары – бурунгу ажыл-агый. Оолдарның аңнаар назыны. Тывада аңнар. Үнелиг аң кештери. Аңнарның эм шынарлыг чүүлдери. Тооргу хини. Адыг өдү. Тарбаган үзү. Аң дыргактарын домга ажыглаары. Ыры «Койгунак» *(сөзү Юрий Кюнзегештии, аялгазы Ростислав Кенденбильдии). «Аң-меңге тыва кижиниң хамаарылгазы»* (фильм көрүлдези).

Тема 20. Аңчы кижиниң сагыыр ужурлары. Хажыдып болбас дүрүмнер: оран-таңды ээлеринге чалбарыыры, ак-көк сунары, от-көс чемгерери. «Таңды кежиин дайнам-даа бол, үлежип чиир» (үлегер домак).

Аҥчының олча дилээри. *Ыры «Дииҥчигеш» (сөзү болгаш аялгазы Каадыр-оол Бегзинии. Видео).*

Тема 21. Номчулга кичээли. «Таңды ээзиниң чагыы» (тоолчургу чугаа).

Чыл, ай, хонук саналгазы.

Тема 22. Чыл календары. Эргилделиг календарь, ооң кол ужур-утказы. Чылдарның аттары база оларны санаар чуруму. Улусчу календарьны кижиниң аажы-чаңынга дүүштүргени. «Чылдар аттарын үлээни» (кыдат улустуң тоолу). *«Чыл календары»* (фильм көрүлдези).

Тема 23. Айлар санаашкыны. Чаа үени Шагаадан эгелеп санаары, ооң кол идеязы. Шагаа деп сөстүң ужур-утказы. Бүдүн чылды айлап санаары. Ай санаашкынын дөрт үе-биле кезектеп санаары: часкы үе, чайгы үе, күскү үе, кышкы үе. Частың айлары. Чайның айлары. Күстүң айлары. Кыштың айлары. *«Ай санаашкыны»* (фильм көрүлдези).

Тема 24. Хонук санаашкыны. Бир хонукту (хүн дуртун) улусчу календарьның амытаннарының аттары езугаар санаары, ону шак-биле дүүштүрери. Хүн дуртунуң бөлүктери, оларның аттары. Хүнге хамаарышкан ужурлар. *«Хүн дугайында»* (фильм көрүлдези).

Ак-көк хемниң кижилери

Тема 25. Суг – амыдыралдың судалы. Суг-чемгерикчи. Сугга хамаарышкан сүзүктүг ужурлар. «Кыңгырткайнып агып чыдар... » (өршээл). Суг кыдыы – бичии уругларның ойнаксаар чери. «Чараш даштап ойнап өскен...» (Чааты донгактарының ыры). Кара-суг. Кара сугга хол чуурунуң ужуру. Байкал хөл, ооң картада туружу. Буряттарның Байкалга сүзүктүг хамаарылгазы. *«Суг – амыдыралдың судалы»* (фильм көрүлдези). Ыры *«Арыкчыгаш»* (сөзү Экер-оол Кечил-оолдуу, аялгазы Солаан Базыр-оолдуу. Видео).

Тема 26. Тоолчургу чугаалар кичээли. Тоолчургу чугаа – аас чогаалдың бир хевири. «Сүт-Хөл» (тоолчургу чугаа). «Тере-Хөл» (тоолчургу чугаа). «Бии-Хем» (тоолчургу чугаа). Тоолчургу чугааларда хөл,

хем аттарының тывылган үндезини. «Чаашкын чагдырары» (хам кижиниң кыйгы салыры). Кыйгы салырының чылдагааны.

Бойдус магадылалы.

Тема 27. Чоннуң агаар-бойдуска хамаарышкан эскериглери. Часкы эскериглер. Чайгы эскериглер. Күскү эскериглер. Кышкы эскериглер.

Тема 28. Хөгжүмнүг кичээл. Ыры «Дуруяа» (сөзү Шаңгыр-оол Суваңныы, аялгазы Владимир Токаныы). Дуруяаның муңгараан чылдагааны. Өөреникчилерниң боттарының шилип алганы-биле бойдус дугайында ырлар.

Тема 29. Бойдустуң амгы байдалы. Кижиниң чуртталгазының бойдус-биле дорт хамаарылгазы. Хирлиг агаар. Хирлиг агаарның кижиниң кадыынга халдадыр уржуктары. Химиктиг боктар, оларның бойдуска чедирер уржуктары. Өрт – серемчи чок чоруктуң уржуу. Аң, куштарның ховартааны – өй-чижек чок чоруктуң уржуу. Ховартаан аңнар, куштар. Хамааты хүлээлге деп билиишкин. «*Бойдус камгалалы*» (фильм көрүлдези).

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- бойдус деп билиишкин, ооң кол утказы;
- кижи – бойдустуң төлү деп улусчу билиишкин, ооң сүзүктүг утказы;
- өршээл дугайында билиишкин, ооң утказы;
- аржаан деп билиишкин, ооң утказы;
- онзагай деп сөстүң утказы;
- бойдус курлавыры деп билиишкин;
- бойдус халавы деп билиишкин;
- «Кызыл дептерниң» сорулгазы;
- эргилделиг календарь, ооң утказы;
- бойдус камгалалы деп билиишкин.

Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- черге хамаарышкан улусчу ужурлар;
- Таңды-Ууланың турар чери;
- Тывада асбестиң курлавыр чери, шынары, ажыглалы;
- Тываның бойдузунуң курлавыры;
- бойдустуң беш халаптары, оларның утказы;
- ыяшка хамаарышкан улусчу ужурлар;
- ыдык ыяштар, оларның хевири, ужур-утказы;
- Тываның чем үнүштери;
- куштарның чурттаар девискээриниң бөлүктери;
- куштар медээзи;
- ыдык сүрлүг куштар;
- Кызыл дептерде куштар;
- эжеш куштар, оларның онзагай шынары;
- Тываның аңнары, оларның кижиге дузазы;
- аңчыларның сагыыр ужурлары;
- чыл календары (дириг амытаннар аттары, оларның туружу);
- айлар санаашкыны (эгелээр үези, бөлүктери);
- хонук санаашкыны;
- сугга хамарышкан улусчу ужурлар;
- чоннуң агаар-бойдуска хамаарышкан эскериглери;
- кижиниң бойдуска чедирип турар когаралы.

Шээжилээр чогаалдар

1. Эртен эрте туруп тейлээр... (Таңдыдан өршээл дилээри).
2. Алдын доозун (чуваш улустуң тоолу).
3. Тел ыяшка чалбарыг.
4. Һай ыяшка чалбарыг.
5. Хам дытка чалбарыг.
6. Куу куш (тоолчургу чугаа).

7. «Койгунак» (ыры, сөзү Юрий Кюнзегештии, аялгазы Ростислав Кенденбильдии).
8. Аӊчыныӊ чалбарыы.
9. Таӊды ээзиниӊ чагыы (тоолчургу чугаа).
10. Дииӊчигеш (ыры, сөзү болгаш аялгазы Каадыр-оол Бегзинии).
11. Таӊды ээзиниӊ чагыы (тоолчургу чугаа).
12. Чылдар аттарын үлээни (кыдат улустуӊ тоолу).
13. Арыкчыгаш (сөзү Экер-оол Кечил-оолдуу, аялгазы Солаан Базыр-оолдуу).
14. Бии-Хем (тоолчургу чугаа).
15. Сүт-Хөл (тоолчургу чугаа).
16. Тере-Хөл (тоолчургу чугаа).

Ажыглаар литература

1. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.
2. Волков, Г. Н. Этнопедагогика тувинского народа / Г. Н. Волков, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. – Кызыл, 2009. – 211 с.
3. Детство как социокультурный феномен: материалы науч.-практ. конф., посв. Десятилетию детства в Российской Федерации (2018-2027 гг.). – Кызыл, 2018.
4. История Тувы: В 2 т. – Новосибирск: Наука, 2001. – 367 с.
5. История Тувы: В 3 т. – Том II. – Новосибирск: Наука, 2007. – 430 с.
6. Кенин-Лопсан, М. Б. Концепция духовно-нравственного воспитания и развития личности в образовательных учреждениях Республики Тыва / М. Б. Кенин-Лопсан, К. Б. Салчак, Г. Д. Сундуй [и др]. – Кызыл: Билиг, 2011. – 35 с.

7. Кенин-Лопсан, М. Б. Традиционная культура тувинцев. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2006. – 230 с.
8. Кон, И. С. Ребенок и общество. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 336 с.
9. Конвенция «О правах ребёнка» // Педагогический энциклопедический словарь. – 3-изд. М.: Большая Российская энциклопедия, 2009. С.508–515.
10. Крыско, В. Г. Этническая психология. – М.: Академия, 2004. – 320с.
11. Мид, М. Культура и мир детства. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
12. Панькин А.Б. Этнокультурная коннотация образования. – Элиста: Калм. гос. ун-т, 2009. – 380 с.
13. Педагогические традиции в этногенезе: материалы межд. науч-практ. конф. – М.: изд-во Моск. соц.-психол. ун-та, 2018.
14. Резников. Е. Н. Психологические характеристики народа тыва: теория и практика / Е. Н. Резников, Н. О. Товуу. – 2 изд. – М.: PerSe, 2002. – 223 с.
15. Самбу, И. У. Тувинские народные игры. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1978. – 137 с.
16. Сундуй, Г.Д. Аальный этикет как благодатная почва духовно-нравственного формирования личности // Мир науки, культуры, образования, 2015. –№ 1 (50). – С.121–123.
17. Сундуй, Г.Д. Мир детства кочевой Азии. Монография. – Кызыл.: Тув.кн. изд-во, 2009. – 168 с.
18. Тувинские пословицы и поговорки / сост.-пер.: М. Хадаханэ, О. Саган-оол; Тувинский науч.-исслед. ин-т языка, литературы и истории. – Кызыл: Тувкнигоиздат, 1966. – Вып. 2. – 172 с.
19. Федеральный закон от 31.07.2020 № 304-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» по вопросам воспитания обучающихся [Электронный

ресурс]. – Режим доступа: https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/74351950.

20. Фельдштейн, Д. И. Сущностные особенности современного детства и задачи теоретико-методологического обеспечения процесса образования / Д. И. Фельдштейн // Педагогика. – №1. – 2009. – С.8-14.

21. Цирульников, А.М. Педагогика кочевья. –Якутск: Офсет, 2009. – 312 с.

Тыва дыл кырында

22. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 ар.

23. Кудажы К. К. Хөнелер. Кызыл, 1982.

24. Матпаадыр: уругларга аас чогаалы / С.М.Орус-оол биле Р.С. Чакар тургускаш, эге чүүлүн бижээш, тайылбырларын кылган. – Кызыл: Тыв. НҮЧ, 2006. – 320 ар.

25. Монгуш В.Б. Ак баштыгларның алдын үүжези. Бирги ном. – Кызыл, 2021. – 152 ар.

26. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөңү. – Кызыл, 1995. – 165 ар.

27.Салчак К. Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези = Развитие тувинской народной педагогики/ К.Б.Салчак, Л.П. Салчак. – Кызыл: Национал школа хөгжүдер ин-т, 2016. – 227 ар.

28. Сарыг-оол, С. А. Аңгыр-оолдуң тоожузу: ийи номнуг роман / С. А. Сарыг-оол. – Кызыл: Тыв. НҮЧ, 2008. – 437 ар.

29. Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар: 3-4 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга ному. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 2004. – 143 ар.

30. Сундуй, Г.Д, Г.К. Ондар. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 2004. – 143 ар.

31. Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар. 3 класс. Чаңчылдың чаражы. Электроннуг өөредилгелиг үндүрүлге / Г.Д. Сундуй,

Б.О.Казырыкпай, Г.К.Ондар, В.Б.Монгуш, А.С.Шаалы. – Кызыл: НШХИ, 2009. Үези 52 мин. – Интернетте irnsh.ru деп сайттан көөр.

32. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын сайзырадырының концепциязы / М. Б. Кенин-Лопсан, К. Б. Салчак, Г. Д. Сундуй, А.С. Шаалы [и др]. – Кызыл: Билиг, 2011. – 35 ар.

33. Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары. – Тыв.НҮЧ, 1995.

34. Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери.З.К.Кыргыс тургускан. – Кызыл, ТывНҮЧ, 1995.

4 К Л А С С

Өңнүктер

Хөй культуралар – кижи төрелгеттенниң онзагайы

Тема 1. Культура. Культура, ооң хевирлери, сүзүктүг утказы. Янзы-бүрү культураларда ниити болгаш онзагай чүүлдер. Хөөмей – тыва культураның онзагай болуушкуну. Хааннар шынаазын ажытканы – аңгы сөөк кижилерниң демниг ажылы. Өңнүк деп сөстүң тывылганы, сүзүктүг утказы. Ыры «Хөөмей» (сөзү Т. Серен-оолдуу, аялгазы М. Домбаштайныы).

Тема 2. Делегейниң чоннары. Нация деп билиишкин, ооң утказы. Раса, ооң бөлүктери. Аңгы чоннарның чурттаар чериниң, идик-хевиниң агаар-бойдустан хамаарылгазы. Өг. Бажың. Хата. Чадыр. Кожа чоннар, оларның чаңчылдарында дөмейлешкек чүүлдер. Даштыкыда тывалар. Өске чуртка бодун шын алдынары – ниити культураның бир кезии. Шүлүк «Чонну алга» (Даш Дүлүш). Чон деп билиишкинни авторнуң илереткени. *«Делегейниң чоннары»* (фильм көрүлдези).

Тема 3. Кожа чоннар. Тыва Республиканың Сибирьде туружу, чүктер аайы-биле кызыгаарлажып турар черлери. Саян-Алтай сыннарында чоннарның ниити чүүлү (дылы, чериниң климады, ажыл-агыйы). Моол-тыва харылзаалар, оларның культуразында дөмейлешкек чүүлдери (чүдүлгези, ажыл-агыйы, хеви). Кыдат – ырак эвес кожа чурт. Кыдат-биле садыг-саймаа харылзаалары. *«Кожа хелбээ чоннар»* (фильм көрүлдези).

Тема 4. Тоол кичээли. «Эртемниг оол» (моол улустуң тоолу). Оолдуң үш чылда четкени эртемнери. Үш эртемин мөөрейге ажыглааны. «Арзылаңны арга-биле» (тибет улустуң тоолу). Арзылаңның Койгунакты бастып турганы. Койгунактың шиитпирлиг чоруунуң түңнели. «Арзылаңны арга-биле» деп үлегер домактың утказы.

Тема 5. Бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс. Тыва Республиканың өске омактыг чурттакчылары, оларның нациязының ады, саны. Орус чон-биле баштайгы харыылзаалар. Баштайгы орус суурлар. Орустарның кол ажыл-агыйы. Орус улустуң аймактары (казактар, кержактар, староверлер). Орус улустуң чүдүлгези. Староверлер, оларның чурттап турар черлери. Тыва-орус харылзаалар. Холушкак чурттакчылыг черлер, оларның онзагай байдалы. *«Бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс»* (фильм көрүлдези).

Тема 6. Тываның орус чоннуң уругларга хамаарышкан аас чогаалы. «Наша Маша не ленива» (шүлүк). «Баю, баю-бай» (өпей ыры). «Адыг» (оюн). Сывыртажыр оюн. Тывызыктар. Ыры «Воробьишко» (сөзү Марьям Рамазанованыы, аялгазы В. Монгуштуу).

Тема 7. Тоол кичээли. «Дилги-биле Дуруяа» (орус улустуң тоолу). Дилгиниң чалалгазы. Чалбак тавакта кадык. Дуруяаның чалалгазы. Доңгада чем. Найыралдың үзүлген чылдагааны. «Репка» (орус улустуң тоолу). Тараан репкага йөрээл. Йөрээлдиң доктааганы. Быжыг репка. Быжыг репканы тура тырткан дириг амытаннар болгаш кижилер. Тоолдуң сүзүктүг утказы.

Байырлалдар.

Тема 8. Байырлал – культураның бир кезээ. Байырлал, ооң тодарадылгазы. Байырлалдарның төөгүзү, бөлүктээшкини. Бүгү делегей байырлалдары. Россия Федерациязының хоойлужуткан байырлалдары. *«Байырлалдар дугайында»* (фильм көрүлдези).

Тема 9. Тыва Республиканың хоойлужуткан байырлалдары. Шагаа. Республика хүнү. Тыва Арат Республиканың Совет Эвилелиниң (Россияның) составынче киргениниң байырлалы. Наадым. Конституция хүнү. *«Тыва республиканың хоойлужуткан байырлалдары»* (фильм көрүлдези).

Тема 10. Кызаа болгаш хуу байырлалдар. Кызаа байырлалдың утказы. Профессионал организацияның тургустунганынга тураскааткан байырлал. Профессияга (мергежилгеге) хамаарышкан байырлал. Кандыг-бир культура адырынга хамаарышкан байырлал. Хуу байырлал, оларның бөлүктери.

Тема 11. Дагылга – үндезин чүдүлге байырлалы. Караң чүдүлге (шаманизм) – кижи төрелгетенниң эң баштайгы чүдүлгези. Дээр-Деңгер, Чер – дээди сүзүктер. Дагылга – үндезин чүдүлгелиг чоннарның байырлалы. Дагылганың хевирлери. Дагылганы девискээр аай-биле бойдус хүрээлелинге эрттирер чаңчыл. Төрел бөлүк чергелиг дагылга. Суму чергелиг дагылга. Кожуун чергелиг дагылга. Хоорай чергелиг дагылга. Төре чергелиг дагылга. Улуг дагылгаларга хүреш салыр, аът чарыштырар, ча адар чаңчылдар.

Тема 12. Делегей чергелиг шажынчы байырлалдар. Делегейниң үш улуг шажыннары: буддизм (судурларлыг), христианство (кол ному Библия), ислам (кол ному Коран). Кандыг-бир онзагай чүүлдерге база шажын үндезилекчилеринге база ыдыктыг кижилерге тураскаадыр байырлалдар.

Тема 13. Православ чүдүлгелиг чоннарның байырлалдары. *Масленица* (орус улустуң кышты үдээриниң база час уткуурунуң

байырлалы). Масленица деп сөстүң утказы. Бичии уруглар – Масленицаның эгелекчилери. Дагже үнүүшкүн. Шанак оруу изээри, ооң утказы. Чуңгулаары. Саваң кымчы, ооң ужуру. Масленица – үстен бүткен кыс кижи, ооң ужур-утказы. Масленицаны өрттедири. Белек солчулгазы. Тывада Масленицаны эрттирип турары.

Пасха – Христоска тураскааткан улуг байырлал. Пасханың кол ужур-утказы. Пасхада чуургалар өңнээриниң ужуру.

Төрелдер хүнү – сактыышкын үези. Төрелдер хүнүнде сагыыр ужурлар. *Рождество* – Христостуң төрүттүнген хүнүнге тураскааткан байырлал. Рождество байырлалының чемнери. Колядки (рождество ырлары). Рождествода төлгелээри. Чуңгуулаары. «Пасха» (фильм көрүлдези).

Улусчу байырлалдар.

Тема 14. Цагаан сар (моол улустуң чаа чыл байырлалы.). Цагаан сар (ак ай) деп сөс каттыжыышкынының утказы. Цагаан сарның улусчу эргилделиг календарьга дорт хамаарылгазы. Цагаан сарны эртирер үези. Байырлал бетиниң чымыжы (бүдүү айы). Цагаан сарның бирги хүнүнүң ужурлары (өгбе хүнү). Цагаан сарның ийиги хүнүнүң ужурлары (хан төрел улустуң хүнү). Цагаан сарның үшкү хүнүнүң ужурлары (эш - өөр хүнү). Өгге аалчыларның болгаш аал ээлериниң сагыыр ужурлары. *«Цагаан сар»* (фильм көрүлдези).

Тема 15. Шагаа (тыва улустуң чаа чыл байырлалы). Шагаа деп сөстүң утказы. Шагааның сүзүктери. Ыры «Хөм алгым»(сөзү З.Ооржактыы, аялгазы Батый Кенештии). Шагааның даштыкы аалчылары. Шагаа дугайында шүлүк, ыры, видео (башкының шилип алганы-биле). *«Шагаа» (фильм көрүлдези).*

Тема 16. Хакас чоннуң байырлалдары. Чыл пазы – чаа чыл байырлалы. Чыл пазы деп сөс каттыжыышкынының утказы. Байырлалга белеткенири. Байырлалдың медээчилери. Байырлал йөрээли. «Чыл бажы чылды, чылан кежи союлду» деп домактың утказы. «Тун-пайрам» - малга

тураскааткан байырлал. Байырлалдың эгелээр үези. Ак чем делгелгези. Баглааш- байырлалдың сүзүк демдээ. «Ызыг» аът езулалы. Байырлалдың мөөрейлери. Тывалар – хакас чоннуң тун-пайрамының доктаамал аалчылары. «Тун-пайрам» (фильм көрүлдези).

Тема 17. Сурхури (чуваш улустуң чаа чыл байырлалы). Чаа чылдың күзээшкиннери. Бичии уругларның бажыңнар кезиири. «Чаа чыл! Чаа чыл..!» (уругларның байыр чедириишкини). Уругларны чем-биле хүндүлээри. «Үш чүзүн малыңар...» (уругларның йөрээли). Чалыы оолдарның байыр чедириишкини, оларны хүндүлээри. Төлге дүнү. Чуңгулаары.

Тема 18. Ртвели (грузин улустуң виноград байырлалы). Грузия – Кавказта бот-тускайлаң күрүне. Грузияның сүлдези, ооң сүзүктүг утказы. Грузияның агаар-бойдузу. Виноград – Грузияда элбек чимис. Ртвели – бир дугаар виноград дүжүдүнүң байырлалы. Виноградтың плантациялары. Виноград делгелгези. Байырлалдың чеми. Байырлалдың ырлары, танцызы. «Грузия» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы).

Тема 19. Хөвең байырлалы (узбек улустуң байырлалы). Узбекистан – Ортаакы Азияда бот-тускай күрүне. Узбекистанның сүлдези, ооң сүзүктүг утказы. Хөвең - тус черниң байлаа (ак алдын). Хөвеңден кылган хеп, ооң шынары. Хөвең байырлалы. Байыр чедириишкиннери. Ыры «Цып-цып, мои цыплятки» (Джуджалярим. Сөзү *Т.Муталлибовтуу,* аялгазы *Г.Гусейнлинии.*) «Узбекистан» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы).

Тема 20. Манас (кыргыс чоннуң байырлалы). Кыргыстан –Ортаакы Азияда бот-тускай күрүне. Кыргыстанның сүлдези, сүзүктүг утказы. Манас – кыргыс чоннуң маадырлыг чогаалы (эпос). Манаста кыргыс чоннуң төөгүзүн, чаңчылдарын чуруп көргүскени. Манасчы – тоол ыдар сурун кижи. Манасчылар мөөрейи. «Манас» (эпостан үзүндү). «Кыргыстан» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы). Манас байырлалынга тыва чалалга езугаар культура ажылдакчыларының,

хөөмейжилерниң киржип турары. «Кыргыстан» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы).

Тема 21. Олонхо (якут-саха чоннуң байырлалы). Якут (Саха) Республика – Россияның бир автономнуг субъектизи. Республиканың сүлдези, ооң утказы. Сахалар – түрктер. Олонхо – тоолчулар байырлалы. Олонхо дугайында тоолчургу чугаалар. «Олонхо» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы).

Тема 22. Навруз (Ортаакы Азия чоннарының чаа чыл байырлалы). Навруз деп сөстүң утказы. Наврузка белеткел. Үрезин чажар езулал. Чечек тарыыры. Плов - байырлалдың кол чеми. Чайхана (чайханалаары). Наврузтуң байырлыг хемчеглери. «Навруз» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы).

Тема 23. Тюльпаннар байырлалы (Ортаакы Азия чоннарының байырлалы**).** Тюльпан – даг эдээниң черлик чечээ. Тюльпаннарның частыр үези. Дагларга байырлал. Тюльпан ыяш.

Тема 24. Маланка (молдован улустуң байырлалы). Маланка – чаа чыл байырлалы. Хүннүң бирги херелдери – чаа чылдың херечилели (декабрь 31). Бичии уругларның бажыңнар кезип, байыр чедирери. Шөлче үнери, ооң ужуру. Одаг чанынга хөглээри. «Маланка» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы).

Тема 25. Татьянаның хүнү (студентилер байырлалы). Орус улустуң чаш уругга ат тыпсырда, ажыглаар дептери. Ыдыктыг Татьянаның хүнүнүң Россиянның бир дугаар университедин ажыткан хүн-биле дүүшкени. Ыдыктыг Татьянаның хүнү-студентилер хүнү. «Студентилер хүнү» (башкының белеткенип алганы-биле көргүзүг материалы). Студентилер хүнүн Тываның профессионал өөредилге черлеринде эрттирип турары (башкының белеткээни-биле көргүзүг материалы).

Тема 26. Хүн уткулгазы (соңгу чүк чоннарының байырлалы). Кыдыкы Соңгу чүктүң турар чери. Тундра, ооң агаар-бойдузунуң байдалы. Кыдыкы Соңгу чүктүң чоннары. Полярлыг дүн үези. Полярлыг хүн үези.

Хүн көстүүшкүнү – улуг байырлал. Байырлал хемчеглери: хүреш, якут халыш, ыттар болгаш ивилер чарыжы. «Хүн уткулгазы» (башкының белеткээни-биле көргүзүг материалы).

Тема 27. Иван Купала (европа чоннарының байырлалы). Иван Купала – чай байырлалы. Иван Купаланың дүнезиниң хуулгазын болуушкуннары. Бүрүлерден база чечектерден аргаан бөрттер. От ажа халыыры. Чайганыыштаары. Байырлал чеми. Суг чаштажыры. «Иван Купала» (башкының белеткээни-биле көргүзүг материалы).

Тыва кижилер делегейниң сүзүк культуразында (түңнел кичээлдер).

Тема 28. Тыва интеллигенцияның делегейниң сүзүк культуразында киирип турар үлүг-хуузу. Надя Рушеваның чуруктары – делегейниң графика уран-чүүлүнде онзагай болуушкун. «Тебя как первую любовь» (документалдыг фильм көрүлдези. Интернет четкизинден көөр). М.М.Мунзук – шии артизи, «Дерсу Узала» деп кинонуң кол маадыры. Кинонуң кол маадырның овур-хевири. «Дерсу Узала» – «Золотой Орфей» деп Бүгү делегей шаңналының эдилекчизи. «Дерсу Узала» (уран-чечен кинофильм көрүлдези. Интернет четкизинден көөр).

Тема 29. Тыва интеллигенцияның делегейниң сүзүк культуразында киирип турар үлүг-хуузу (уланчызы). М.Б.Кенин - Лопсан, эртемден, тываларның хам чүдүлгезиниң шинчилекчизи, нептередикчизи. З.К.Кыргыс – тыва хөөмейниң шинчилекчизи, нептередикчизи. Тыва хөөмейжилер – делегейниң «Гремми» шаңналының эдилекчилери. «Тыва хөөмейниң тергиин күүседикчилери» (башкының шилип алганы-биле көргүзүг материалы). Ыры «*Мээң Тывам эргизиңзе»* (сөзү Ч.Мандыычыныы, аялгазы А.Болат-оолдуу).

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- культура деп билиишкин ооң хевирлери, сүзүктүг утказы;
- янзы-бүрү культураларда ниити болгаш онзагай чүүлдер;

- нация деп билиишкин, ооӊ утказы;
- раса деп билиишкин, ооӊ бөлүктери;
- кижиниӊ амыдыралыныӊ агаар-бойдустан хамаарылгазы;
- Саян-Алтай сыннарыныӊ чоннары, оларныӊ ниити чүүлү;
- аӊгы-аӊгы культураларда дөмейлешкек база аӊгы чүүлдер;
- байырлал деп билиишкин, ооӊ бөлүктери болгаш сүзүктүг утказы;
- Кыдыкы Соӊгу чүкте полярлыг дүн/хүн үези;
- Тываныӊ шылгараӊгай кижилериниӊ сүзүк культуразында үлүг- хуузу.

Өөреникчилерниӊ албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- «Хааннар шынаазыныӊ» базырыы, ооӊ делегей культуразында туружу;
- даштыкы девискээрлерде бөлүк чурттап чоруур тывалар;
- орус чон, тываларныӊ олар-биле баштайгы харылзаалары;
- Тывада староверлер, оларныӊ кыска төөгүзү, ажыл-агыйы, культуразы;
- Тыва Республиканыӊ Россияда турар туружу, ооӊ-биле кызыгаарлажып турар черлер;
- Тыва Республика-биле кожа-хелбээ чоннарныӊ аттары, амыдыралында дөмейлешкек болгаш аӊгы чүүлдерниӊ аттары;
- Тыва Республиканыӊ өске омактыг чурттакчылары;
- бүгү делегей байырлалдарыныӊ аттары;
- Россияныӊ хоойлужуткан байырлалдарыныӊ аттары;
- Тыва Республиканыӊ хоойлужуткан байырлалдарыныӊ аттары, оларныӊ сүзүктүг утказы;
- кызаа байырлалдар, оларныӊ аттары;

- хуу байырлалдар, оларның аттары;
- Тыва чоннуң чүдүлгелиг (шажынчы) байырлалдарының аттары, оларның сүзүктүг утказы;
- православ чүдүлгелиг чоннарның байырлалдарының аттары, оларның сүзүктүг утказы;
- мусульман байырлалдарның аттары, оларның сүзүктүг утказы;
- аңгы- аңгы чоннарның улусчу байырлалдары, оларның аттары болгаш сүзүктүг утказы.
- моол улустуң чаа чыл байырлалында сагыыр ужурлар;
- Шагааның бүдүү айында кылыр ажылдар база бүдүү хүнүнде сагыыр ужурлар;
- Шагаа хүннеринде сагыыр ужурлар, оларның сүзүктүг утказы;
- хакас чоннуң байырлалдары, оларның сүзүктүг утказы;
- чуваш улустуң чаа чыл байырлалында бичии уругларның болгаш улуг улустуң сагыыр ужурлары;
- орус улустуң Масленица хүнүнде сагыыр ужурлары, оларның сүзүктүг утказы;
- Навруз хүнүнде сагыыр ужурлар, оларның сүзүктүг утказы;
- студентилер байырлалының тывылган төөгүзү;
- Соңгу чүктүң чоннарының хүн уткуур байырлалында эрттирер спортчу оюннарының аттары.
- Иван Купала дүнезиниң хуулгазын болуушкуннары;
- делегейниң сүзүк культуразында көскү черни ээлеп турар тыва шылгараңгай кижилерниң аттары, мергежили.

Шээжилээр чогаалдар

1. Ыры «Хөөмей» (сөзү Т. Серен-оолдуу, аялгазы М. Домбаштайныы).
2. «Эртемниг оол» (моол улустуң тоолу).

3. «Арзыланңы арга-биле» (тибет улустуң тоолу).
4. «Наша Маша не ленива» (Тываның староверлериниң шүлүү).
5. «Адыг» (Тываның староверлериниң уруглар оюну).
6. Сывыртажыр оюн (Тываның староверлериниң уруглар оюну).
7. Дилги-биле Дуруяа» (орус улустуң тоолу).
8. «Чаа чыл! Чаа чыл..!» (Сурхуриде уругларның байыр чедириишкини).
9. «Үш чүзүн малыңар...» (Сурхуриде уругларның йөрээли).
10. «Манас» (эпостан үзүндү).

Хыналда айтырыглар

1. Культура деп чүл, ооң кандыг хевирлерин билир силер?
2. Янзы-бүрү культураларда ниити болгаш онзагай чүүлдер деп чүл?
3. Нация деп чүл?
4. Раса деп чүл, ону кандыг бөлүктерге чарып турарыл?
5. Чоннуң амыдыралы агаар-бойдустан, черниң хөрзүнүнден хамаарылгалыг болур бе?
6. Байырлалдарның кандыг бөлүктерин билир силер?
7. Полярлыг дүн/хүн деп чүл? Полярлыг дүн/хүннүг черлерде кандыг чоннар чурттап турарыл?
8. Хааннар шынаазы кайда турарыл? Базырык артефактарын чүге делегейниң алдын шыгжамыры дээрил?
9. Чүү деп күрүнелерде бөлүк тывалар чурттап чоруурул?
10. Бистиң чангыс чер чурттугларывыс кымнарыл?
11. Староверлер деп кымнарыл, оларның культуразында кандыг онзагай чүүлдер барыл?
12. Тыва Республика Россияның кандыг географтыг талазында турарыл база кандыг черлер - биле кызыгаарлашканыл?

13.Саян-Алтай сыннарында кымнар деп чоннар чурттап турарыл? Оларның культураларында кандыг дөмейлешкек база аңгы чүүлдер билир силер?
14. Россия Федерациязында кандыг хоойлужуткан улуг байырлалдар барыл? Ук байырлалдарның сүзүктүг утказы кандыгыл?
15.Тыва Республикада кандыг хоойлужуткан байырлалдар барыл? Ук байырлалдарның сүзүктүг утказы кандыгыл?
16.Кандыг кызаа байырлалдар билир силер? Ук байырлалдарның сүзүктүг утказы кандыгыл?
17. Кандыг хуу байырлалдар билир силер? Ук байырлалдарның сүзүктүг утказы кандыгыл?
18.Тыва чонда кандыг чүдүлгелиг (шажынчы) байырлалдар барыл? Ук байырлалдарның сүзүктүг утказы кандыгыл?
19.Православ чүдүлгелиг чоннарның кандыг байырлалдарын билир силер, оларның тус-тузунда сүзүктүг утказы кандыгыл?
20. Кандыг мусульман байырлал билир силер, ооң сүзүктүг утказы кандыгыл?
21. Кандыг өске чоннарның байылалдарын билир силер?
22. Моол улустуң чаа чыл байырлалын канчаар адаарыл, ында кандыг ужурлар барыл?
23. Шагаа деп чүл? Шагаа деп сөс кандыг утканы илередип турарыл?
24. Шагааның бүдүү айы деп чүл? Шагаа хүннеринде сагыыр ужурлар, оларның сүзүктүг утказы;
25. Хакас чоннуң кандыг байырлалдарын билир силер, оларның сүзүктүг утказы кандыгыл?
26. Чуваш улустуң чаа чыл байырлалын чүү деп адаарыл, кымнар эгелээрил ?

27. Масленица (пасха, төрелдер) кандыг чоннарның байырлалдарынга хамааржырыл? Олар кандыг сүзүктүг утканы илередип турарыл?
28. Навруз кандыг чоннарның байырлалынга хамааржырыл? Ол кандыг сүзүктүг утканы илередип турарыл?
29. Студентилер байырлалы кажан, каяа, канчап тыптып келгенил?
30. Соңгу чүктүң чоннарының кандыг спортчу хевирлерин билир силер?
31. Монгуш Борахович Кенин-Лопсан (Надежда Константиновна Рушева, Максим Монгужукович Мунзук, Зоя Кыргысовна Кыргыс) деп кымнарыл? Оларның аттары канчап бүгүдеге билдингир апарганыл?

Ажыглаар литература

1. Айыжы, Е. В. Исследование межкультурных взаимодействий народов Тувы, Красноярского края Российской Федерации и Монголии: монография. – Кызыл: Аныяк, 2015. – 127 с.
2. Алтайцы: этническая история, традиционная культура, современное развитие. – Горно-Алтайск, 2014. – 463 с.
3. Анжиганова, Л. В. Эволюция межнациональных отношений в республике Хакасия (социологический аспект) // Гуманитарные науки в Сибири. – 2007. – № 1. – С. 78-82.
4. Анисимова А. А. «Сибиряк»: общность, национальность или «состояние души»? // Laboratorium. Журнал социальных исследований. – 2012. – № 3. – С. 11-41.
5. Бондырева, С. К. Я в поисках своей идентичности и специфика идентификации в современном мире // Мир психологии. – 2016. – № 3 (87). – С. 75-84.

6. Борисов, С. Б. Энциклопедический словарь русского детства: в 2 т. / – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Шадринск, 2008. Т.1: А - Н; Т.2: О-Я.
7. Бутанаев, В. Я. Культ богини Умай у хакасов // Этнография народов Сибири. – Новосибирск, 1984. – С. 93-105.
8. Гумилёв, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М, 1993. – 498 с.
9. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия / Волков Г. Н. М-во образования и науки Российской Федерации, ГОУ ВПО Калмыцкий гос. ун-т, лаб. этнопедагогических инноваций. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.
10. Волков, Г. Н, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 211 с.
11. Екеева, Э. В. Родовая идентификация детей алтайцев //Детство как социокультурный феномен: материалы науч.-прак. конф, посв. Десятилетию детства в Российской Федерации (2018-2027 гг.), г. Кызыл, 1-2 июня 2018 года. – Кызыл. – С.28-31.
12. Кенин-Лопсан, М. Б. Дыхание черного неба: мифологическое наследие тувинского шаманства. – М.: Велигор, 2008. – 180 с.
13. Кустова, Ю. Г. Ребенок и детство в традиционной культуре хакасов. –СПб, 2000. – 158 с.
14. Курбатский Г. Н. Тувинские праздники. – Кызыл, 1970.
15. Кыргыс, З. К. Тувинское горловое пение: этномузыковед. исслед. – Новосибирск, 2002. – 234 с.
16. Монгуш, М. В. Тувинцы Монголии и Китая. –Новосибирск, 2002. – 123 с.
17. Мудрик, А. В. Раскол как объект социально-педагогического исследования // Сибирский педагогический журнал. – 2013. – №6. – С.10-13.
18. Наваанзоч, Ц. Ценности и культурные константы народов Западной Монголии (евразийские этюды): сб. науч. ст. – Улан-Батор: (б.и.), 2009. – 98 с.

19.Население Сибири: межнациональные отношения, образование и культурная идентичность: сб.науч. тр. – Омск, 2011. – 347 с.
20.Русские дети. Основы народной педагогики. Илл. энциклопедия / Авт.-ред. А. Баранов, О. Г. Баранова, Т. А. Зимина, Е. Л. Мадлевская, А. Б. Островский; Науч. ред. и авт. вступ. ст. И. И. Шангина. – СПб: Искусство, 2006. – 566 с.
21.Самбу, И. У. Тувинские народные игры. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1978. – 137 с.
22.Сундуй, Г. Д. Возможности и перспективы исследования этнопедагогики монгольского народа // Даяаршил монгол туургатан. Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурлын илтгэлүүдийн 2013.XII.10-11 г. –Улаанбаатар, 2013. – 15-17 т.
23.Сундуй, Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовно-нравственного воспитания: [монография] – Кызыл, 2009. – 165 с.
24.Сундуй Г.Д. Общее и особенное как концепт культуры // «Педагогические традиции в этногенезе»: материалы межд. науч.-конф., Москва, 2018. – М., 2018. – С. 74-81.
25.Татаринцева, М. П., Н.М.Моллеров. Русские в Туве (конец XIX– первая половина XX в.): История. Этнография. Культура. – Новосибирск, 2016. – 296 с.
26.Татаринцева, М. П. Старообрядцы в Туве: ист.-этнографический очерк. – Новосибирск, 2006. – 213 с.
27.Хакасские народные игры и состязания: пособие для учителя / А. И. Челтыгмашев, Г. Н. Кидиеков, А. Е. Сербигешев, Ж. Г. Толмашова. – Абакан, 1996. – 62 с.
28.Чугунов, К.В, Г. Парцингер, А. Наглер. Царский курган скифского времени Аржан-2 в Туве: монография. – Новосибирск, 2017. – 498 с.
29.Шодоев, Н.А. Алтайская народная педагогика. – Барнаул, 2011. – 268 с.

30.Ярилина книга: священное писание славян. – М, 2015. – 505 с.

Тыва дылда

31.Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 с.

32. Сундуй, Г.Д. Шагааның сүзүктери = Духовные творения Шагаа = Spiritual creations of Shagaa: научно-методическое издание. – Кызыл, 2017. – 51 ар.

33.Сундуй, Г.Д.Улусчу ужурлар: 3-4 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга ному. – Кызыл : Тув. кн. изд-во, 2004. – 141 ар.

34.Сундуй Г.Д, Ондар Г. К. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер. – Кызыл, 2004. – 141с.

35. Сундуй, Г.Д, А.С.Шаалы. Улусчу ужурлар. 4 класс. Кижиге эш херек. Өөредилгелиг видеофильм / Г.Д. Сундуй,– Кызыл, 2009. – Режим доступа: irnsh.ru> этнопедагогика.

5 КЛАСС

<u>Бойдус болгаш улусчу ужурлар</u>

Амылыг бойдус.

Тема 1. Бойдус-биле кижиниң холбаазы. Тыва улустуң бойдусту амылыг (дириг) деп көрүп чорааны – экологтуг медерелдиң үндезини. Бойдуска хамаарышкан улусчу ужурлар – тускай тургузуглуг система. Ыры «Хамнаарак» (сөзү Степан Сарыг-оолдуу, аялгазы Алексей Чыргал-оолдуу). Хамнаарак биле кадарчының аразында хамаарылга. *«Амылыг бойдус»* (фильм көрүлдези).

Тема 2. «Овааны алгаары» (аянныг номчулга кичээли). Ак - көк дээрге кыйгы салыры. Ак чажары деп езулалдың сүзүктүг утказы. Көк тудары деп езулалдың сүзүктүг утказы. Ак-көк дээрден дилег кылыры. Оваа йөрээли.

Тема 3. «Шактар оглу, Чаңгыс тыва!» (Салим Сүрүң-оолдуң «Тывалаар кускун» деп романындан үзүндү**).** Эжинге чагаа. Ондар-оолдуң чагаазында бот минниишкин.Чагаада Салбак-оолдуң овур-хевирин төрээн чонунуң дылы, чеми, хеви, сагылгалары, хам чүдүлгези, мал, өжээн чок улусчу чаңчыл, төтчеглекчи чорук-биле харылзаштырганы. Улуг-Одагга манаг.

Ораннар дугайында.

Тема 4. Тыва улустуң оран дугайында билиишкини. Тыва улусчу философияда оран деп билиишкин. Тос оран, оларга тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Өртемчейга база чамбы-дипке чалбарыглар. Оран-таңдыга чалбарыг. Бичии уругларны оран-чурттуң чечээнге дөмейлээн мактал. «Кара-Доруг дерлиг турар...» (кожамык). «Оранчаан чурттуг болзун...» (йөрээл). «Оран-делегейим, октаргай-делегейим...» (өршээл). **«***Тыва улустуң оран дугайында билиишкини***»** (фильм көрүлдези).

Тема 5. «Кедергей-ле байлак оран» (Монгуш Эргептиң чогаалындан үзүндү). Бызаңчының күзели. Сырбык үнү. Шимчеп турар чодур дыт. Кодан сырбыктар, оларның шимчээшкини. «Дыргак каразы дег хөөредиг чок» деп чугааның утказы. Тожу – кедергей байлак оран.

Тема 6. Үш оран дугайында. Делегей мифологиязында үш оран, оларның, чурттакчылары болгаш чагырыкчылары. Азарлар, хоорлар – Дээр чурттакчылары. Кижиниң мөчээн соонда чурттаар ораны. Үш оран аразында харылзаалар. **«***Үш оран дугайында***»** (фильм көрүлдези).

Тема 7. Дээр дугайында. Дээр болгаш дээрлер билиишкинни делегей культуразында илереткени. Дээр. Дээрлер – космостуң кол кезээ. Янзы – бүрү культураларда «Дээр адавыс» деп үзелди илереткени, ооң утказы. Дээрниң каъттары. Караң чүдүлгеде (шаманизм) тос дээр. Дээрге

чалбарыыры, ооң ужуру. Дээрниң овур-хевириниң кижиниң хевинде, архитектурада илерээшкини, ооң утказы. Дээр чадаары (чалбарыг). *«Дээр дугайында»* (фильм көрүлдези).

Тема 8. Ай болгаш хүн дугайында. Улустуң аас чогаалында ай биле хүннүң овур-хевирин көргүскени. Ай биле хүннүң өгленишкениниң дугайында тоолчургу чугаа. Ай былчааның дугайында чугаалар. Тываларның ай биле хүнге хамаарылгазы. Мөңге аржаан (тоолчургу чугаа). Ыры «Белек» (сөзү Сергей Бюрбюнүү). Чогаалчының ынаанга сунуксаан белээн уран-чечен көргүскени. Ай календары, ооң онзагай демдектери. *«Ай болгаш хүн дугайында»* (фильм көрүлдези).

Тема 9. Хүн дугайында. Хүн оранның кижилерге хайыразы. Хүн туттуруушкуну – шаг баскыраарының демдээ (улусчу үзел). К.К.Кудажы «Хүнге йөрээл». Йөрээлде хүн туттуруушкунунга хамаарышкан улусчу ужурларны илереткени. Чогаалчының хүнге хамаарышкан күзелдерин илереткени. *«Хүн дугайында»* (фильм көрүлдези).

Тема 10. Хүн дуртунуң календары. Хүн дурту деп чүл? Хүн дуртунуң бөлүктери, оларның аттары. Хүн дуртун санап эгелээри. Хүн дуртунуң бөлүктериниң кезектери, оларның аттары.

Тема 11. Чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый календары. Даң адып келгенин иледедир демдектер, өгнүң кыс ээзиниң ижи. Инек саар үениң демдектери. Шээр мал саар үеде хүн туружу. Малды одарладыр үениң демдээ. Малдың кидин-не оъттаар үезиниң демдектери. Малды ырадыр кадарарының демдектери. Малды аал уунче ээлдирер үениң демдектери. Малды кодан уунче ай дээр үе. Шээр мал саар үениң демдектери. Бода мал саар үениң демдээ.

Сылдыстар дугайында.

Тема 12. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстарның хевирин дириг амытаннарга дөмейлээр чаңчылдар. Хеглун – буур-сылдыс (эвенклер). Сылдыс – кижиниң куът сүнезини (индейлер). Калллисто деп чараш кыстың адыгже

хуула бергениниң дугайында тоолчургу чугаа. Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары.

Тема 13. Надя Рушева – тыва авалыг планета. Дээрде планеталар. Планеталарга хүннүң дузазы. Чаа ажыттынган планеталарга онзагай кижилерниң аттарын тыпсыр чаңчыл. Чурукчу Надя Рушева аттыг планета. Ону тывысканының чылдагааны. **«***Мальчиш-Кибальчиш» (чурук-биле ажыл. «Тыва авалыг планета» (фильм көрүлдези).*

Тема 14. Чеди-Хаан сылдыс. Тыва улустуң бурунгу чүдүлгезинде Чеди-Хаан сылдызынга чалбарыыр чаңчыл.Чеди-Хаанның сылдыстарын чылдар аттарынга дүүштүргени. Чеди-Хаан сылдызының дугайында тоол.

Чер дугайында.

Тема 15. Черниң бодарааны. Бүгү делегейниң чоннарының тоолчургу чугааларында дээр биле черниң тывылганын, оларның харылзаазын көргүскени. Чуурга дугайында бурунгу индий тоолчургу чугаа. Тыва улустуң «Кас» деп бурунгу тоолчургу чугаазында черниң тывылган чылдагааны. Буддизмде черниң тывылганының дугайында тоолчургу чугаа. Делегей культуразында черге хамаарышкан ниити болгаш аңгы чаңчылдар.Черге йөрээл (К.К.Кудажы). *Ыры «Бай-ла Тайгам»* (сөзү Леонид Чадамбаныы, аялгазы улустуу. Клип.).

Тема 16. Делегей ыяжы. Делегей ыяжы деп билиишкинниң тывылган чылдагааны. Делегей ыяжының хевирлери. Ортаакы вектер үезинде делегей ыяжының утказын тодарадып турганы. Кижи төрелгетен биле делегей ыяжының овур-хевириниң (тургузуунуң) дөмейлешкээ. Аңгы-аңгы чоннарның сүзүктүг ыяштары: хадың, бамбук, дуб, шиви, артыш. *«Делегей ыяжы»* (фильм көрүлдези).

Тема 17. Тыва улустуң сүзүктүг ыяштары. Хам дыт – аас-кежиктиң ыяжы. Хам дыттың хевири. Тел ыяш. Тел ыяштың онзагай байдалы. Тел ыяштан кыс улустуң кежик дилээр утказы. Бай ыяш, ооң

онзагай байдалы база оон кежик дилээр утказы. *«Ыяшка тыва улустуң хамаарылгазы»* (фильм көрүлдези).

Тема 18. Онзагай чадаң үнүштер. Тыва улуста езулал кылырынга ажыглаар чадаң үнүштер: артыш, шаанак, шеңне, оргаадай. Артыш, артыштың хевирлери болгаш оларның онзагай демдектери. Шаанак, ону улусчу эмнээшкинге ажыглаары. Шеңне, шеңнениң эм шынары. Шеңне дугайында тоолчургу чугаа. Оргаадай – ховар эм үнүш. Ооң дүрзүзү. Оргаадайны чалап алырының ужурлары. Оргаадай казарда чалбарыг. *«Чадаң үнүштер»* (фильм көрүлдези). *Ыры «Шеңне чечээ»* (сөзү болгаш аялгазы Каадыр-оол Бегзинии).

Даштар – төөгүнүң херечилери

Тема 19. Төрээн черим даштары. Даштарда төрээн черниң (чурттуң), өг-бүлениң, төрел бөлүк улустуң, кижиниң амы-хуу чуртталгазының сүзүктериниң илерээшкини. Самыылыгның чүрээ – чер бөмбүрзээниң бир кезээниң төвү. Ужурлуг даштар, оларның бөлүктери болгаш утказы. *«Төрээн черим даштары»* (фильм көрүлдези).

Тема 20. Төөгү-тураскаал даштары. Кижи дүрзүлүг көжээлер. Хаяларда дүрзүлер (чуруктар). Дашта ойган бижимелдер. Күлтегинге тураскааткан Улуг бижикте «мерген сөстү сиилбээн көжээ база даш сиилбикчилериниң» дугайында медээ. Тураскаал даштарда чоннуң амыдыралының илерээшкини. «Элбер-самдар чонну хептиг кылдым...» (Улуг бижиктен үзүндү). «*Төөгү-тураскаал даштары*» (фильм көрүлдези).

Тема 21. Чурт-девискээр даштары. Кандыг-бир девискээрниң боду бүткен онзагай хая-даштыг даглары, оларга чоннуң сүзүктүг хамаарылгазы. Теве-Хая, ооң онзагайы (Сүт-Хөл кожуун). Хайыракан даа, ооң онзагайы (Улуг-Хем кожуун). Үттүг-Хая, ооң онзагайы (Барыын-Хемчик кожуун). Ужурлуг даштар, оларга чоннуң сүзүктүг хамаарылгазы. Самыылыгның чүрээ, ооң онзагайы (Кызыл хоорай). Чараш-Даштыг хем (Тожу кожуун), ооң онзагайы. Оваалар, оваа даштарының сүзүктүг утказы. Тываның улуг

оваалары (Он-Кум, Адар-Төш, Калдак-Хамар). *«Чурт-девискээр даштары»* (фильм көрүлдези).

Тема 22. Ойнаар даштар. Сайзанак даштары, оларның мал ажыл-ажылы, өг-биле холбаазы. Сайзанак даштарын чыыры. Сайзанак даштарының хемчээли, хевири, өң-чүзүнү. Бода мал даштары шилиири. Шээр мал даштарын шилиири. Хересел даштарын шилиири. Көдүрер даш – мөөрей дажы. Уруглар сайзанаан хүндүлээри. Көдүрер дашты хүндүлээриниң ужуру. *«Ойнаар даштар»* (фильм көрүлдези). «*Суг даштары»* (фильм көрүлдези)

Тема 23. Кааскалга даштары. Тывага нептерээн кааcталга даштары. Кыс кижиниң даш-биле каастаан хуу эдилелдери. Эр кижиниң даш-биле каастаан хуу херекселдери, эдилелдери. Кааcталга даштарынга камныг, хүндүткелдиг болуру. «Аът бажы дег алдын болгаш бөрү бажы дег мөңгүн» дугайында тоолчургу чугаалар, ооң утказы. «*Кааcталга даштары» (фильм көрүлдези).*

Тема 24. Чонар даш. Чонар даш (агальтматолит) – тыва чоннуң бир байлаа. Чонар даштың чыдар чери, ооң шынары. Чонар даш уран-чүүлү, ооң ужур-утказы. Дириг амытаннар – чонар даш уран чүүлүнүң кол темазы. Чонар даштың школалары. Тываның сураглыг даш чонукчулары. «Оран өө» (ус шевер Владимир Салчактың ажылы), ооң сүзүктүг утказы. *«Чонар даш» (фильм көрүлдези).*

Тема 25. Хуваанак – төлге дажы. Хуваанак даштары, оларны чыырының ужуру. Хуваанак деп сөстүң утказы. Хуваанактың терминнери. Хуваанак төлгезиниң өске чоннарда нептерээни. *«Төлге даштары»* (фильм көрүлдези).

Арт-сын болгаш таңды дугайында

Тема 26. Арт – черниң бедии. Тыва культурада арт ажары деп билиишкин. Тывада улуг арттар. Артка хамаарышкан бурунгу ужурлар. «Арт-сын ажып келдим...», «Аржай-буурул Саяным, өршээ ... »

(чалбарыглар). *«Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер»* (фильм көрүлдези)

Тема 27. Ыдыктыг тос таңды. Тос– ыдыктыг сан, ооң утказы. Тываның тос кол таңдызы, оларның аттары, турар кожууннары.

Суг – бойдустуң онзагай чаяалгазы

Тема 28. Суг – бүгүдениң үндезини. Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Саян-Алтайның түрк дылдыг чоннарының ийи өдүрек дугайында тоолчургу чугаазы. Тыва улустуң Кас дугайында тоолчургу чугаазы (катаптаашкын). Суг ээлери, оларның овур-хевири. «*Ырла, Хемчик*» (сөзү Салим Сүрүң – оолдуу, аялгазы Альберт Тановтуу). Хем чалгыы - чадаган хылдары, саарыг – ыр, оларның бот-боттарының аразында холбаазы. *«Суг дугайында» (фильм көрүлдези).*

Тема 29. Аржаан. Аржаан деп сөстүң утказы. Тыва чонда аржааннаар чаңчыл, ооң ужуру. Аржаан чалаары. Аржаан ужурлары. «Өршээ, хайыракан..?» (аржаанга чалбарыг). «Човулаңым чоттуң...» (аржаанга четтиргенин илередири). «*Аржаан ээзи*» (чурук-биле ажыл). *«Аржаан»* (фильм көрүлдези).

Тема 30. «Сугга йөрээл» (К.К. Кудажы). Тыва кижиниң арыг сугга хамаарыштыр сагыыр ужурлары. Чогаалчының чагыы. «Ойт, хемим, Кара-Чаатым... (хем-суг кежерде чалбарыг).

Ожукта от – амыдыралдың дөзү

Тема 31. От дугайында тоолчургу чугаалар. Отту янзы-бүрү чоннарның тоолчургу чугааларында көргүскени. Австралийжи тоолда оттуң кижилер холунга кирип келген төөгүзү. Олимпиге (бурганнар ораны) отту ажыглап турганы, ооң черде кижилер холунга кирип келгени (грек тоолчургу чугаа). Отка чүдүүр чоруктуң тывылганы.

Тема 32. От чаячы (тожу тываларының чаңчылдары). Тыва чоннуң культуразында отту чаячы деп тодараткан ужуру. Отка хамаарышкан чаагай чаңчылдар. От ээзи, аңаа хамаарылган үнер чылдагааннар. «От ээзи» (чурук-биле ажыл). *«Отка чүдүүр чорук»* (фильм көрүлдези)

Тема 33. Отка йөрээл (К.К. Кудажы). Йөрээлде аңгы-аңгы чоннарның отка хамаарышкан тодарадылгалары. Тыва улустуң одагга хамаарышкан үлегер домааның утказы. Чем үстүн отче чалаары. «Өлден арттар, өрттен артпас» деп үлегер домактың утказы. «От-көс-биле ойнавас!» деп чагыгның чылдагааннары. Чогаалчының йөрээли.

Тема 34. Бойдус – мээң чуртталгамда(түңнел кичээл).

Өреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

– амылыг (дириг) бойдус, ооң үндезини;
– тыва улусчу философияда оран деп билиишкин, ооң ужур-утказы;
– делегей культуразында «Дээр адавыс» деп үзелдиң илерээшкини, ооң утказы;
– хүн дуртунуң календары – улусчу билигниң курлавыры;
– сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында улусчу билиглер;
– дээрде планеталар, оларга хүннүң хүннүң дузазы. Чаа ажыттынган планеталарга онзагай кижилерниң аттарын тыпсыр чаңчыл;
– делегей ыяжы деп билиишкинниң тывылган чылдагааны;
– даштар – төөгүнүң херечилери деп билиишкин;
– агальтматолит (чонар даш) – тыва чоннуң бир байлаа;
– арт ажары деп билиишкин;
– тос деп санның утказы;
– аржаан деп сөстүң утказы. Тыва чонда аржааннаар чаңчыл, ооң ужуру;
– тыва чоннуң культуразында отту чаячы деп тодараткан ужуру.

Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- ак чажары, ооң сүзүктүг утказы;
- көк тудары, ооң сүзүктүг утказы;
- төтчеглекчи чорук, ооң утказы;
- үш оран, оларның аттары, чурттакчылары;
- караң чүдүлгеде (шаманизмде) тос дээр, оларның аттары;
- Дээрге чалбарыыры, ооң ужуру;
- хүн дуртунуң календары, бөлүктери, оларның аттары. Хүн дуртун санап эгелээри;
- хүн дуртунуң бөлүктериниң кезектери, оларның аттары;
- чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый календары (үелери, демдектери);
- тыва авалыг планета;
- Чеди-Хаан сылдыс, ону улусчу календарь езугаар саналгазы;
- черниң тывылганының дугайында улусчу база шажынчы үзел-бодалдар;
- делегей ыяжы, ооң утказы, хевирлери. Аңгы-аңгы чоннарның сүзүктүг ыяштарының аттары;
- тыва улустуң сүзүктүг ыяштары, аттары, ужур-утказы;
- онзагай чадаң үнүштер, оларның аттары, онзагай демдектери, ажыглалы;
- ужурлуг даштар, оларның бөлүктери болгаш утказы;
- Самыылыгның чүрээ, турар чери, чончу утказы;
- Тываның боду бүткен онзагай хая-даштыг даглары, оларның аттары, турар чери, оларга чоннуң сүзүктүг хамаарылгазы;
- сайзанак даштары, ооң утказы, малчын амыдырал-биле холбаазы, хемчээли, хевири, өң-чүзүнү;
- кыс кижиниң даш-биле каастаан хуу эдилелдери, ооң аттары;
- эр кижиниң даш-биле каастаан хуу херекселдери, эдилелдери;

– чонар даш уран чүүлүнүң темалары. Чонар даштың школалары. Тываның сураглыг даш чонукчулары.
– хуваанак даштары, ооң тодарадылгазы, чыырының ужуру. Хуваанактың терминнери;
– Тывада улуг арттар, оларның аттары, турар кожууну;
– Тываның тос кол таңдызы, оларның аттары, турар кожууннары;
– суг ээлери, оларның овур-хевири;
– аржаан ужурлары;
– тожу тываларының отка хамаарышкан чаңчылдары.

Шээжилээр чогаалдар

1. Ованы алгаары.
2. «Оранчаан чурттуг болзун...» (йөрээл).
3. «Оран-делегейим, октаргай-делегейим...» (өршээл).
4. «Кедергей-ле байлак оран» (Монгуш Эргептиң чогаалындан үзүндү).
5. Дээр чадаары (чалбарыг).
6. К.К.Кудажы. Хүнге йөрээл.
7. Чеди-Хаан сылдыс дугайында тоолчургу чугаа.
8. Үгер сылдыс дугайында тоолчургу чугаазы.
9. К.К.Кудажы. Черге йөрээл.
10. «Элбер-самдар чонну хептиг кылдым...» (Улуг бижиктен үзүндү).
11. «Хайыракан арт кыры...» (чалбарыг).
12. «Арт-сын ажып келдим...» (чалбарыг).
13. «Аржай-буурул Саяным, өршээ ... » (чалбарыг).
14. «Өршээ, хайыракан..!» (аржаанга чалбарыг).
15. «Човулаңым чоттуң...» (аржаанга четтиргенин илередири).
16. «Ойт, хемим, Кара-Чаатым... (хем-суг кежерде чалбарыг).
17. К.К. Кудажы. Отка йөрээл (үзүндү).

Хыналда айтырыглар

1. Ак чажары деп чүл?
2. Көк тудары деп чүл?
3. Төтчеглекчи чорук деп чүл?
4. Чоннарның тоолчургу чугааларында каш оран барыл, оларның аттарын адаңар;
5. Тыва караң чүдүлгеде (шаманизмде) каш дээр барыл, оларның аттарын адаңар;
6. Дээрге улустар чүге чалбарып чоруурул?
7. Хүн дуртун кажан санап эгелээрил база кандыг улуг бөлүктерге чарып турарыл?
8. Хүн дуртунуң улуг бөлүктериниң бичии кезектериниң аттарын канчаар адаарыл?
9. Чайгы хүн дуртун база мал ажылын өгге олургаш канчаар илередип болурул?
10. Надя Рушева деп кымыл, бир сылдыска ооң адын чүү дээш тывысканыл?
11. Чеди-Хаанның сылдыстарын улусчу календарь езугаар канчаар санаарыл ?
12. Чүү деп дириг амытан чылында төрүттүнген силер база Чеди-Хаанда бодуңарга хамаарышкан сылдысты билир силер бе?
13. Чүнүң ачызында черге үнүштер өзүп келгенил?
14. Черниң тывылганының дугайында улусчу база шажынчы үзел-бодалдар, ужурлар билир силер?
15. Делегей ыяжы деп чүл база аңгы-аңгы чоннарда чүү деп сүзүктүг ыяштар барыл?
16. Тыва улус чүү деп ыяштарны ыдыктыг (сүзүктүг) ыяштар дээрил, оларның ужур-утказын канчаар тайылбырлап болурул?
17. Кандыг онзагай чадаң үнүштер билир силер, оларның аттарын, онзагай демдектерин, ажыглалын тайылбырлаңар?

18. Кандыг даштарны ужурлуг даштар дээрил, оларны канчаар бөлүктеп турарыл?
19. Самыылыгның чүрээ деп даш кайда турарыл, ону чүге ынчаар адаанып?
20. Тывада боду бүткен кандыг онзагай хая-даштыг даглар билир силер, оларның аттарын, турар черин адаңар;
21. Сайзанак деп чүл, сайзанактап ойнаар даштарның хемчээли, хевири, өң-чүзүнү кандыг болурул?
22. Кыс кижиниң даш-биле каастаан кандыг хуу эдилелдери турарыл база аңаа хамаарышкан кандыг ужурлар билир силер?
23. Эр кижиниң даш-биле каастаан хуу херекселдерин, эдилелдерин билир силер?
24. Чонар даштан кандыг-кандыг овур-хевирлерни кылып турарыр, оларны канчаар бөлүктеп болурул? Тываның сураглыг даш чонукчуларының аттарын адаңар.
25. Хуваанак дугайында чүнү билир силер, ону допчузу-биле чугаалаңар.
26. Арт деп чүл? Тывада кандыг улуг арттар барыл, оларның аттарын, турар кожуунун адаңар.
27. Тываның каш кол таңды барыл, оларның аттарын, турар кожууннарыы адаңар.
28. Суг ээзи, ооң овур-хевири чүге кижилерден хамааржырыл?
29. Аржаанга хамаарыштыр кандыг ужурлар билир силер?
30. Тожу тываларында отка хамаарышкан кандыг чаңчылдар барыл?
31. Отка хамаарышкан кандыг улусчу ужурлар билир база сагып чоруур силер?

Ажыглаар литература

1. Бондырева, С. К. Я в поисках своей идентичности и специфика идентификации в современном мире // Мир психологии. – 2016. – № 3 (87). – С. 75-84.

2. Гумилёв, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М, 1993. – 498 с.

3. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия / Волков Г. Н. М-во образования и науки Российской Федерации, ГОУ ВПО Калмыцкий гос. ун-т, лаб. этнопедагогических инноваций. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.

4. Волков, Г. Н, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 211 с.

5. Даржа, В. Тайны номадов. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2007. – 256 с.

6. Кенин-Лопсан, М.Б. Алгыши тувинских шаманов. – Якутск, 2007. – 206 с.

7. Киселев, В.М. Месяц в Артеке. – Кызыл, 1987. 141 с.

8. Курбатский, Г. Н. Тувинские праздники. – Кызыл, 1970.

9. Мифы народов мира: энциклопедия в 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: НИ «Большая Российская энциклопедия», 1998. – Т.2. – 719 с.

10. Самбу, И. У. Тувинские народные игры. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1978. – 137 с.

11. Сундуй, Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовно-нравственного воспитания: [монография] – Кызыл, 2009. – 165 с.

12. Чистик, Ж.К. Экологическая культура тувинского этноса. – Кызыл, 2010. – 176 с.

Тыва дылда

13. Адыг-Түлүш, К.Т. Скиф хүн түрк уранхайның хуулгаазын тывалары. – Кызыл, 2014. – 224 а.

14. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 с.

15. Кудажы, К.К. Уйгу чок Улуг-Хем. Кызыл том. – Кызыл, НҮЧ, 1974. Ар

16. Самбу, И. У. Тыва оюннар. – Кызыл, 1992. 102 ар.

17. Сундуй, Г.Д.Улусчу ужурлар: 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга ному. – Кызыл : НҮЧ, 2005. – 151 ар.

18. Сундуй Г.Д, Ондар Г. К. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер. – Кызыл, 2004. – 141с.

19. Сундуй, Г.Д, А.С.Шаалы. Улусчу ужурлар. 5 класс. Кижиге эш херек. Өөредилгелиг видеофильм. – Кызыл, 2009. – Режим доступа: irnsh.ru> этнопедагогика.

6 КЛАСС

Кижи – онзагай чаяалга

Мен Кижи мен

Тема 1. Кижи чаяалгазы. Кижиниң төрүттүнери, ооң алызындан өнчүзү. Кижиниң үш кол дойу база беш чаяаны. Езулуг кижи болурунуң шын оруктары. Кижиниң сагынгыры, ону хевирлээри. «Шинчилекчи» карактар – угаан үүжези, кижиниң дузалакчызы. Шын эвес оруктуң уржуктары. *«Сурун атты хайырлаан-дыр»* (фильм көрүлдези). *«Кижи – бойдустуң дээди чаяалгазы»* (фильм көрүлдези).

Тема 2. Кижи угааны. Угаан– кижиниң каазы, күчүзү. Уйгу хавы, ооң уржуктары. Угаан ажылы. Угаан ажылы болгаш күш-ажыл, оларның чарылбас ужуру. «Кижи боору, бүзүреп көр, эң-берге» (Антон Күжүгет. Шүлүктен үзүндү.).

Тема 3. Угаан хавы. «Шугум чазаарының мурнунда шыгаар, шуугаар бетинде боданыр». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Угаан хавы, ооң ажык-дузазы, кедизи.Угаан биле сагыштың кады ажылдажылгазы. Анализ, ооң утказы. Деңнелге, ооң утказы. Классификация, ооң утказы. Система, ооң утказы. Угаан- ажылының сайзыралының илерээшкини.

Тема 4. Назын эргилдези. «Аът болуру кунундан, кижи болуру чажындан». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Чыл эргилдези, ооң утказы. Назын эргилдези, ооң утказы. Назын эргилдезинде октаргай шылгалдазы, ооң утказы. Назын моондааның утказы. «Кыс болган» база «эр болган» назын, ооң ужур-утказы. «Ада чагыы» (Ч.Чап. Шүлүк.). *«Назын эргилдезиниң шылгалдазы»* (фильм көрүлдези).

Кижиниң сагыжы

Тема 5. Сагыш культуразы. Сагыш культуразы – кижиниң иштики оран-делегейиниң чуруму. Сагыш дугайында чамдык чоннарның мерген чугаалары. Сагыш дугайында тыва чоннуң үлегер домактары, оларның утказы. Сагышка кире дүжер чүүлдер. Надя Рушеваның сагыжының онзагай илерээшкини. Сагыш дүвүрели. *«Сагыш культуразы»* (фильм көрүлдези).

Тема 6. Ак болгаш кара сагыш дугайында улусчу билиишкиннер. Кижи экизи, ооң тодарадылгазы. Йөрээл – ак орукче кыйгы. Онзагай чаяанныг кижилерниң салдары. Кара сагыш. Кара сагыштыг кижилерниң бөлүктери, оларның хоразы. Тыва культурада эки чүүлдү сүт-биле холбаштырар чаңчыл. Ак сеткилдиг кижи – дээди үнелел. Онзагай сагыштыг кижилер. *«Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында»* (фильм көрүлдезиниң уланчызы).

Тема 7. Номчулга кичээли. «Кара чөңгү» (В. Серен-оол. Шүлүк). Кара чөңгү (чөңгээ) – ондагайлыг ера, кемниг херек. Кара чөңгүнүң уржуктары. «Эдилээни мөңгүн болзун..!» (йөрээл).

Тема 8. Канчаар сен? (бот- хыналда кичээли). «Боданганы ботка херек» деп үлегер домактың сүзүктүг утказы. «Кылдынмаан онаалга». «Ашка хавы». «Хыналда ажылда». «Кичээл». «Бузук соңга». «Тенек оолдар». Таварылгаларның амы-хууда база коллективтиг сайгарылгазы.

Тема 9. Сагыш эргилдези. «Сагышка сап шыгжавас, бодалга бок шыгжавас». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Сагыш эргилдези, ооң дугайында тыва чоннуң бурунгу үзел–бодалдары. «Акка ак, бакка баък улажыр», үлегер домактың утказы. Сагыштың ээзинге эргилип кээри.

Сагыш арыглаары. «Бук» (тоолчургу чугаа). *«Сагыш эргилдези»* (фильм көрүлдези).

Тема 10. Сагыш маңы. Сагыш маңы, ооң шынары. Сагыш маңының эргиир девискээрлери. Сагыштан үнер овур-хевирлер. Сагыш маңының кижиден хамаарылгазы. Сагыш маңын башкарып өөрениринин кокпалары. Шүлүк «Шолбан сылдыс аразында...» (М.Б. Кенин-Лопсан). *«Сагыш маңы»* (фильм көрүлдези).

Тема 11. Сагыш аптаразы. «Эргээ өөрениринден, бергээ өөрен». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Кижиниң кандыг-бир чүүлдү сагыжынга арттырып алыр чаяаны. Сагынгыр кижилер, оларның чижээ. Сагынгыр болурурунуң чамдык аргалары. Ыры «Дагларым» (сөзү Александр Даржайныы, аялгазы Ростислав Кенделбильдии Интернет четкизинден дыңнаар. Клип.). *«Сагыш аптаразы»* (фильм көрүлдези).

Тема 12. Күш-ажыл болгаш сагыш. «Кижи кара дерин төп чорааш чүве чедип алыр». Чагыгның сүзүктүг утказы. Сагыш-биле кылган ажылдың кижиниң күзели, угааны, холдары-биле харылзаазы, аңаа кижиниң бодунуң хамаарылгазы. Мергежил шилип алырының баштайгы базымнары. *«Күш-ажыл болгаш сагыш»* (фильм көрүлдези).

Тема 13. Номчулга кичээли. «Ажыл» (Антон Үержаа. Шүлүк). С. Сүрүң-оол. Кижиниң намдары (Тоожудан үзүндү).

Тема 14. «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле» (бот-хыналда кичээли). Болуушкуннар сайгарылгазы («Билдингирим кончуг», «Эки талам», « Бөгүн», «Онаалга», «Кино шагы», «Чугула херек», «Гитара», «Эштерим»). Бот – анализ.

Кижиниң иштики делегейи

Тема 15. Кижиниң октаргайы. Кижи – бичии октаргай (микрокосм). Тыва улустуң кижи дугайында концепциязында (кол үзел-бодалында) кижиниң октаргайын онзалап көрүп турары. Кижиниң октаргайының

тургузуу: сагыш, хей-аът, сүлде, хаяа, сус, куът. «Салымымның кавайы» (Мария Күжүгет. Шүлүк.). *«Кижиниң октаргайы»* (фильм көрүлдези).

Тема 16. Кижиниң хаяазы. Хүн хаяазы (даң хаяазы, кежээки хаяа), ооң көдээ амыдырал-биле холбаазы. Аал хаяазы (кодан, өг хаяазы), ооң утказы. Төрел – бөлүк улустуң хаяазы, ооң ужур-утказы. Хаяаның шынары: быжыг хаяа, кадыг хаяа, чидиг хаяа, кошкак хаяа. Кижиниң бот – хаяазы, ооң ужур-утказы. Тыва улустуң чогаалдарында бедик хаялыг кижилерни көргүскени. Ыдык кижилерни (бурганнарны) хаялыг (ореол, аура) кылдыр чуруур чаңчыл.

Тема 17. Номчулга кичээли. Таңды ээзи даңгына **(**тоолчургу чугаа). Таңды ээзи – кыс кижи. Дииң үези. Улуг өг. А. Хүн хереддиг чараш кыс. Аңчының дилээн даңгынаның күүсеткени. Кырганнарның чагыы, ооң сүзүктүг утказы. *Ай-Хүн херелдиг Алдын-Даңгына* (чурук-биле ажыл).

Тема 18. Кижиниң хей-аъды. Тываларның бурунгу чүдүлгезинде хей-аът дугайында кол үзел - бодал. Буддизмде хей-аътты тайылбырлап турары. Хей-аът – кижиниң бодунуң ындыкы (иштики) тура-соруу, күжү. Бедик хей-аът. Чавыс хей-аът. Хей-аът бедидериниң бот-аргалары. «Хей-аъдым көдүрүлгеш» деп домактың утказы. Бот тура-соруктуң хей-аътка хамаарылгазы. Хей-аът бедидериниң аргалары: кызымаккай күш-ажыл, быжыг тура-сорук, амыдыралче чүткүл, күш-дамыр сайзырадылгазы. *«Кижиниң хей-аъды»* (фильм көрүлдези).

Тема 19. Кижиниң хей - сүлдези. Сүлде – ыдык демдек. Кижиниң хей-сүлдези, ооң чурт демдээнден ылгалы. Хей-сүлдениң туружу, ооң кижиден хамаарылгазы. Бедик сүлде, ооң утказы. Чавыс сүлде, ооң утказы. *«Кижиниң сүлдези»* (фильм көрүлдези). *Ыры «Ынакшылдың сүлдези»* (сөзү болгаш аялгазы И. Бадрааныы. Клип.).

Тема 20. Номчулга кичээли. Э.Мижит «Хей-сүлде» (шүлүк). Хей-сүлдениң овур-хевирин шүлүкте көргүскени. Күлтегинге тураскааткан улуг бижик (үзүндү). Чоннуң сүлдезин каган кижиниң бедиткен оруктары.

Тема 21. Кижиниң сузу. Тываларның үзел-бодалында уруг сузу, аал сузу, төрел сузу, чурт сузу деп билиишкиннер, оларның утказы. Кижи сузу. Сус – кижиниң мага-бодунуң, сагыш-сеткилиниң байдалы (Ч.Чап). Кижиниң сузун илередир улусчу тодарадылгалар. Сус бастынганда ооң арын-шырайга илереп кээри. Сус ышкынмазының аргалары. «Буян-кежик» (тоолчургу чугаа). Ажы-төл – ачылыг буянның эргилдези. *«Кижиниң сузу»* (фильм көрүлдези)

Тема 22. Бот- ажыл кичээли. Домакты төндүр бижиири. «Чүнү канчаар сен?» деп айтырыгга бижип харыылаары («Эрбенниг сөс...», «Ашкадан берем...», «Четпес тала», « Бузулган көрүнчүк»).

Тема 23. Куът дугайында улусчу үзел-бодалдар. Түрк чоннарның куът дугайында тодарадылгазы (алтайлар, телеуттар, сахалар). Эр кижиниң куъду. Үш куът. Кижиниң куъдунуң шынары. Коргуушкун – куът ойлаарының кол чылдагааны. Уруг куъду. Куът – кижиниң кызыл тынының чаяакчызы. «Тос домактыг кижи» (тоолчургу чугаа). Кижи биле куът-сустуң хамаарылгазы. *«Куът дугайында»* (фильм көрүлдези).

Кадыкшыл – кижиниң байлаа

Тема 24. Мага-бот дадыктырарының улусчу аргалары. Камгалалдыг мага-бот. Тываның агаар-бойдузунуң байдалы. Көшкүн амыдыралдың хоойлузу. Кижиниң төрүттүнери, ону ажаап-тежээр аргалар. Чажындан мага-бот дадыктырары. Аржааннары – бурунгу чаңчыл. Аржаанга каксып эмненири. *«Мага-бот ужурлары»* (фильм көрүлдези). *«Тывам»* (Монгуш Өлчей-оол. Шүлүк. Клип.).

Тема 25. Банялаары. Банялаары – мага-бот дадыктырарының бир улусчу аргазы. Делегейде нептереңгей банялар. Баняның чамдык чоннарда овур-хевири. Буска олурары. Мөөң будук –биле шаптаныры. Соок суг-биле саартынары. «Кадык мага-ботта бедик хей-аът бар» деп чугааның сүзүктүг утказы. Өг-бүлениң, ниитилелдиң сайзыралының кадыкшылдан хамаарылгазы.

Тема 26. Улуг уйгу уржуктары. Кижиниң чаңчыккан чүүлдери, оларның чижектери. Улуг уйгу – тура, күштүг аза. Улуг уйгунуң уржуктары. *Ховар кежик* (Монгуш Өлчей-оол. Шүлүк). Ховар кежикке хамааржыр чүүлдер: кижи болуп төрүттүнери, салым-чаяан. Ховар кежикке хумага чок хамаарылганың уржуктары. *«Улуг уйгу уржуктары»* (филм көрүлдези).

Этикет

Тема 27. Ниити ужурлар (этикет). Этикет –ниити сагыыр дүрүм. Этикетче кирип турар чүүлдер. Национал этикет, ооң ужур-утказы. Янзы-бүрү чоннар аразында ниити болгаш аңгы ужурлар. Албан-херек ужурлары. Бурунгу Римге база орус күрүнеге керээ чарар ужурлар. Тыва культурада ужурлар сагылгазы, ооң европа культуразындан ылгалып турар талалары.

Тема 28. Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Шимчениглер биле үннүң харылзаазы. Таарымча чок шимчениглер болгаш үннер. Чугаа аяны, ооң утказы. Карак көрүжүнүң янзы-бүрү чоннарда илерээшкини, оларның аразында ылгалы. Тыва чоннуң карактар дугайында тодарадыглары. Кижиниң хүлүмзүрүү.

Национал бот-медерел (түңнел кичээлдер).

Тема 29. Мен тыва мен (Ч.Доржунуу-биле). Тывалар – эрткен төөгүлүг, амыдыралдыг, келир үелиг бурун чон. Дыл – национал бот медерелдиң дириг херечизи. Субудай маадыр – тулган подководчу уранхаай. Сэнгэл тывалары. Ырының сагыш-сеткилди хайныктырып, хей-аътты көдүрүп кээри.

Тема 30. Төрел-аймак харылзаалар (С. Шойгунуу-биле). Саян-Алтай сыннары –тыва чоннуң төрээн чурту. Ооң херечилери. Тыва кижи, тывалар, тыва чон, уранхаайлар деп аттар – тыва чоннуң бот медерелиниң

илерээшкини. Тыва чоннуң аймактары, төрел бөлүктери – дириг төөгү. «Ал ботту дыштандырар дээнимден...» (Э. Мижит. Шүлүк).

Тема 31. Ыры кичээли. Ыры «Чырык күзел» (сөзү Е.Танованыы, аялгазы А.Тановтуу). Ырының сөзүглелинде күзелдиң шынарын көргүскени, ооң боттаныр оруун айытканы. Тываның сүзүктүг ырызы «Мен тыва мен» (Баянцагаан оглу Өвекей, Оңбаяр оглу Каң-төмөр).

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- кижи дээрге бойдустуң дээди чаяалгазы;
- амыдыралдың шын эвес оруктары;
- угаан биле сагыштың кады ажылдажылгазы, сайзыралының илерээшкини;
- назын эргилдези;
- «кыс болган» база «эр болган» назын, ооң ужур-утказы;
- сагыш культуразы;
- бот- хыналда;
- сагыш эргилдези;
- сагыш маңы, ооң эргиир девискээрлери;
- сагыш аптаразы;
- күш-ажыл болгаш сагыш;
- мергежил (профессия), ооң кижиниң амыдыралынга ажык-дузазы;
- кижиниң октаргайы (микрокосм);
- кадык мага-бот, ооң кижиге (өг-бүлеге, чонга, күрүнеге) үнези;
- улуг уйгу, ооң уржуктары;
- этикет, ооң үнези;
- мен тыва мен деп бот медерел;
- тыва чоннуң аймактары;
- төрел бөлүк улустар.

Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- кижи дээрге бойдустуң дээди чаяалгазы;
- амыдыралдың шын эвес оруктары;
- угаан биле сагыштың кады ажылдажылгазы, оларның сайзыралының илерээшкини;
- кижиниң төрүмелинден өнчүзү;
- кижиниң үш кол дойу, оларның аттары;
- кижиниң беш чаяаны, ооң утказы;
- назын эргилдези, ону улусчу календарь езугаар санаары;
- назын эргилдезинде октаргай шылгалдазы, ооң утказы;
- сагыш культуразы, ооң тодарадылгазы;
- сагыш дугайында чамдык чоннарның мерген чугаалары;
- сагыш дугайында тыва чоннуң үлегер домактары, оларның утказы;
- Надя Рушева, ооң сагыжының онзагай илерээшкини;
- ак сагыштыг кижи, ооң шынарлары;
- кара сагыштыг кижи, ооң илерээшкини;
- кара чөңгү (чөңгээ), ооң тодарадылгазы;
- сагыш эргилдези, ооң дугайында тыва чоннуң бурунгу үзел–бодалдары;
- сагыш маңы, ооң кижиден хамаарылгазы;
- сагыш аптаразы, ооң үүжези;
- мергежил шилип алырының баштайгы базымнары;
- кижиниң октаргайы (микрокосм), ооң тургузуу;
- мага-бот дадыктырарының улусчу аргалары;
- ниити ужурлар (этикет)ынаар кирип турар чүүлдер;
- тыва культурада ужурлар сагылгазы, ооң европа культуразындан ылгалып турар талалары;
- мен тыва мен деп бот медерелдиң дириг херечилери;
- тыва чоннуң аймактары, оларның чурттап турар девискээрлери;
- чаңгыс черде төрел бөлүк улус.

Хыналда айтырыглар

1. Кижини чүге бойдустуң дээди чаяалгазы дээрил?
2. Сонуургак деп кандыг кижини ынча дээрил? Ону чижектер – биле бадытканар.
3. Кандыг кижини улус шоолуг херекке албас болурул?
4. Кижи алызындан кандыг - кандыг өнчүлүг болурул?
5. Кижи каш кол дойлуг болурул? Оларны кым эрттирерил?
6. Назын эргилдези деп чүл, ону канчаар санаарыл ?
7. Назын шылгалдазынга кижиниң октаргайының кандыг чүүлдери хамааржырыл?
8. Сагыш культуразы деп чүл?
9. Сагыш дугайында өске чоннарның кандыг мерген чугааларын билир силер?
10. Тыва чоннуң сагыш дугайында кандыг үлегер домактарын билир силер?
11. Надя Рушева деп кымыл, ооң чуруктарының үндезини кайыын кээп турар деп бодаар силер?
12. Ак сагыштыг кижи кандыг шынарлыг болурул?
13. Кара сагыштыг кижи, ол өске кижилерге база бодунга кандыг хора чедирип болурул?
14. «Артык сеткил ара дүжер», «баък сагыш башка халдаар» деп үлегер домактарның чиге утказы кандыгыл?
15. Эргилде деп чүнү ынча дээрил база кижиниң эки - баък сагыжы канчаар эргилерил?
16. Сагыш маңы деп чүл, ооң дүргени кандыгыл, чедер черлериниң кызыгаары чүү чүведен хамааржырыл?
17. Сагыш аптаразында кандыг үүже барыл, ону канчаар ажыглаарыл?
18. Кандыг мергежил силерни сонуургадып чорууруп база ону чедип алырынга баштайгы базымнар кылдыңар бе?

19. Кижиниң октаргайы (микрокосм) деп чүл, ооң иштинче чүлер кирип турарыл?
20. Кижиниң хаяазы деп чүл, ооң улусчу ужур-утказы.
21. Кижиниң хей-аъды деп чүл, ооң чүдүлгелиг ужур-утказын чижектер-биле бадыткаңар.
22. Кижиниң сүлдези деп чүл, ооң ужур-утказын чижектер-биле бадыткаңар.
23. Кижиниң сузу деп чүл, ооң амыдыралчы ужур-утказын чижектер-биле бадыткаңар?
24. Кижиниң куъду (сүнезини) деп чүл?
25. Мага-бот дадыктырарының кандыг улусчу база амгы үениң аргаларын билир силер?
26. Ниити ужурлар (этикет) деп чүл, ынаар чүү-чүү кирип турарыл?
27. Тыва улустуң ужурлар сагылгазы кандыг бөлүктерге чарлып турарыл?
28. Мен тыва мен деп бот медерелди чүнүң-биле шынзыктырып болурул?
29. Тыва чон кандыг-кандыг аймактарга чарлып турарыл база бодуңарның төрел бөлүүңерниң адын кым деп адаарыл?

Шээжилээр чогаалдар.

1. Сурун атты хайырлаан-дыр (Монгуш Өлчей-оол. Шүлүк).
2. Кижи боору, бүзүреп көр, эң-берге (Антон Күжүгет. Шүлүктен үзүндү.).
3. Кара чөңгү (В. Серен-оол. Шүлүк).
4. Эдилээни мөңгүн болзун..! (йөрээл).
5. Бук (тоолчургу чугаа).
6. Эргээ өөрениринден, бергээ өөрен (үлегер домак).

7. Артык сеткил ара дүжер, баък сагыш башка халдаар (үлегер домак).
8. Сагыш-биле аарыыр, сүзүк-биле экириир (үлегер домак).
9. Сагыш бакта сайзыравас, сеткил баъкта секперевес (үлегер домак).
10. Ыры Дагларым (сөзү А. Даржайныы. Аялгазы Ростислав Кендендильдии).
11. Ажыл (Антон Үержаа. Шүлүк).
12. Таңды ээзи даңгына (тоолчургу чугаа).
13. Ыры «Чырык күзел» (сөзү Е.Тановаңыы, аялгазы Альберт Тановтуу).
14. Тываның сүзүктүг ырызы. Мен тыва мен (сөзү Баянцагаан оглу Өвекей, Оңбаяр оглу Каң-төмөр).
15. Буян кежик (болган таварылга).
16. Ал ботту дыштандырар дээнимден... (Э.Мижит. Шүлүк.).

Ажыглаар литература.

1. Бондырева, С. К. Я в поисках своей идентичности и специфика идентификации в современном мире // Мир психологии. – 2016. – № 3 (87). – С. 75-84.
2. Гумилёв, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М, 1993. – 498 с.
3. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.
4. Волков, Г. Н, К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 211 с.
5. Даржа, В. Тайны номадов. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2007. – 256 с.
6. Кенин-Лопсан, М. Б. Традиционная культура тувинцев / М. Б. Кенин-Лопсан; пер. с тувин. А. А. Дугержаа, А. С. Дембирель. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2006. – 230 с.

7. Кыргыс, З. К. Тувинское горловое пение: этномузыковед. исслед. / З.К. Кыргыс / Отв. ред. И.В. Мациевский; М-во культуры и кино Респ. Тыва, Междунар. науч. центр "ХӨӨМЕЙ". – Новосибирск: Наука, 2002. – 234 с.
8. Киселев, В.М. Месяц в Артеке. – Кызыл, 1987. 141 с.
9. Цэцгдарь Уламсуренгийн. Образцы фольклора и речи кобдоских тувинцев. – Кызыл, 2003. С. 25-26.
10. Сундуй Г.Д. Тенгрианское понимание совести // Вестник Башкирского ун-та, 2013. – №I4. Том 18. С.1267-1269.
11. Сундуй, Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовно-нравственного воспитания: [монография] – Кызыл, 2009. – 165 с.
12. Чистик, Ж.К. Экологическая культура тувинского этноса. – Кызыл, 2010. – 176 с.
13. Урянхай. Тыва дептер. Антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае-Танну-Туве, урянхайцах-тувинцах, о древностях Тувы (II тысячелетие до н. э. - первая половина XX в.): в **7** томах. Т. 2: Племена Саяно-Алтая Урянхайцы. (IV в. – начало XX в.) / сост. С. К. Шойгу. – М.: Слово/Slovo, 2007. – 664 с. С. 8-11.

Тыва дылда

14. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 с.
15. Доржу Ч.М. Мен тыва мен. Кызыл, 2015. – 225 а.
16. Сундуй, Г.Д.Улусчу ужурлар: 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга ному. – Кызыл : НҮЧ, 2005. – 151 ар.
17. Сундуй Г.Д, Ондар Г. К. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер. – Кызыл, 2004. – 141а.

18. Сундуй, Г.Д, А.С.Шаалы. Улусчу ужурлар. 6 класс. Кижиге эш херек. Өөредилгелиг видеофильм. – Кызыл, 2009. – Режим доступа: irnsh.ru> этнопедагогика.